

Vrouwen van nu en toen in de geschiedschrijving van en over de Grieks-Romeinse Oudheid¹

door

E. EYBEN

Onderzoeksleider bij het N.F.W.O

„I trust that this section [on women in Greek Antiquity] will serve to exculpate me from any crime I may have committed in the eyes of feminists by sometimes speaking of the slave, serf, peasant etc. as 'he' rather than a 'he/she' (or 's/he')”.
(G.E.M. de Ste Croix, 1981, 111)

INHOUD

1. Problemen verbonden aan „vrouwengeschiedenis”
2. Protesten tegen „mannengeschiedschrijving”
3. Veranderingen in de oriëntering van het historisch onderzoek
4. Verklaringen voor het succes van „vrouwengeschiedenis”
 - 4.1. Geschiedschrijving als tijdgebonden wetenschap
 - 4.2. De invloed van „mentaliteitsgeschiedenis”
 - 4.3. De invloed van het feminisme

Iedereen met ook maar een beetje historische interesse zal beseffen dat zich de voorbije kwarteeuw belangrijke verschuivingen binnen de historiografie voltrokken hebben. Misschien wel de meest opvallende verandering is de wijze waarop de vrouw heden ten dage

1. Deze bijdrage is de herwerkte versie van de tekst van de openbare les „De Griekse en Romeinse vrouw in de hedendaagse geschiedschrijving” gegeven op 28-2-1990 als laatste proef tot het verkrijgen van de graad van *Geaggregeerde voor het hoger onderwijs*, een les die zelf teruggaat op mijn lezing „Speuren naar vrouwen in de Grieks-Romeinse Oudheid”, gehouden op 21 oktober 1989 voor de *Koninklijke Zuidnederlandsche Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*. — De meeste van de in dit artikel vermelde publikaties zijn beschikbaar in de bibliotheek van het *Interdisciplinair centrum voor historisch onderzoek naar de menselijke levensloop*, Faculteit van de Letteren en de Wijsbegeerte, Erasmushuis, Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven (lokaal 06.11).

aanwezig is in de geschiedschrijving van de Oudheid. Zowel als „voorwerp” van historisch onderzoek als actieve participante aan de geschiedschrijving. Hierover handelt deze bijdrage, maar eerst enkele woorden over

1. PROBLEMEN VERBONDEN AAN „VROUWENGESCHIEDENIS”

Wie de vrouw in de Oudheid wil onderzoeken staat voor geen gemakkelijke opgave. In eerste instantie is het bronnenmateriaal waarover hij/zij beschikt *relatief* schaars en fragmentarisch. Centraal bij het verwerken van dat materiaal staat dan ook, misschien nog meer dan voor andere soorten geschiedschrijving, het vraagstuk van de kritiek van de bronnen². De meeste, wellicht ook belangrijkste zijn van literaire aard, maar die zijn gebonden aan de wetten van het genre (komedie, tragedie, brief, lyriek, epos, redekunst...), waardoor de tekening van de vrouw vervormd wordt. Een gegeven uit een komedie is iets heel anders dan een gegeven uit een tragedie, een grafop schrift, een wettekst, een redevoering... Er gaapt vaak ook een kloof tussen de wijze waarop de vrouw zich volgens filosofen, wetgevers, moralisten, theologen — of doodgewone stervelingen van het mannelijke geslacht — zou moeten gedragen, en de wijze waarop ze zich in de praktijk gedraagt, een verschil dus tussen prescriptieve normen en feitelijk gedrag, tussen droom en werkelijkheid³. Bovendien zijn — enkele gelukkige uitzonderingen (b.v. Sappho, Sulpicia, brieven op papyrus) daargelaten — zowat alle bronnen (de literaire, maar ook de papyrologische, epigrafische, iconografische...) afkomstig van mannen uit — zeker waar het de literaire bronnen betreft — hogere standen die in hoofdzaak *voor* mannen van dezelfde stand schreven, vooral aandacht besteedden aan datgene wat mannen interesseert, en ofwel (zo goed als) *geen* vrouwen ter sprake brachten, ofwel *hun* visie gaven op vrouwen uit — doorgaans — eveneens hogere standen⁴, een situatie overigens die tot ver in de negentiende eeuw onveranderd zal blijven. Dat soort bronnen vertolkt in eerste in-

2. Zie b.v. Phyllis CULHAM (1987) 15 e.v.; Eva CANTARELLA (1987) 5-7; Helene P. FOLEY (1981) XI; Gillian CLARK (1981) 103-4; Hendrik S. VERSNEL (1984) 30 e.v.; Gisela BOCK (1987) 89-90; Arlette FARGE (1984) 20-21.

3. Zo meent b.v. Heleen SANCISI-WEERDENBURG (1986) 27 dat vrouwen in het klassieke Griekenland wel degelijk het huis verlieten, hoe vaak we ook horen beweren dat dat niet mocht. Op de kloof tussen mythe en realiteit wijst b.v. ook Gerda LERNER (1976) 354: „[One has] to distinguish the ideas society held at any given moment in regard to woman's proper 'place' from what was actually woman's status at that time. The two do not necessarily overlap. On the contrary, there seems to be a considerable gap between the popular myth and reality”.

4. Typisch voor zowel het ene als het andere soort benadering is b.v. Thucydides die vrouwen haast niet ter sprake brengt, tenzij in Pericles' vaak geciteerde (en besproken) uitspraak dat het aanzien van de vrouw groot is „wanneer ze haar vrouwelijke aard niet te kort doet en zich zo gedraagt dat er onder mannen zo weinig mogelijk over haar in gunstige of ongunstige zin gesproken wordt” (1, 45, 2).

stantie datgene wat *de man* beschouwde als zijnde de verlangens, gevoelens, betrachtingen... van vrouwen, verwoordt *zijn* vermoedens, wensen, fantasieën, en zelfs frustraties (b.v. zijn existentiële angst voor de vrouwelijke seksualiteit)⁵, zij leren ons, zoals b.v. Mary R. Lefkowitz schrijft, „more about attitudes toward women than about what women themselves actually felt and did in ordinary circumstances”⁶.

Als gegevens over de vrouw in de Oudheid *relatief* schaars, fragmentarisch en „gekleurd” zijn, is dat uiteraard een gevolg van het feit dat de vrouw toen, zoals in zovele culturen, een tweederangsrol vervulde en buiten de „grote”, „echte” — politieke, militaire — geschiedenis stond, en gehouden werd. Ook in de Grieks-Romeinse Oudheid was de vrouw — om een term uit de antropologie te gebruiken — „muted”, „mond dood”⁷. Hiermee wordt bedoeld dat ze deel uitmaakte van een groep van wie de stem op het gezaghebbende, „spraakmakende” (politieke, militaire) niveau niet gehoord werd, of niet gehoord mocht worden. Dat betekent uiteraard niet dat ze niet „haar mondje meepraatte”, wel dat er op bedoelde niveaus niet echt naar haar geluisterd werd⁸. Bovendien was ze doorgaans weinig geschoold en werd ze, zoals in zovele andere culturen, beschouwd als het „zwakke geslacht”⁹ dat binnenshuis hoorde te blijven en best niet in de openbaarheid trad, een wijdverspreid maatschappelijk gegeven dat tot gevolg had dat dit geslacht niet veel sporen achterliet, hetgeen haar voor wetenschappers weinig „toegankelijk” maakt.

Wie op zoek gaat naar de vrouw in de Oudheid wordt onvermijdelijk voortdurend geconfronteerd met de spanning tussen het zoeken naar de „ware” vrouw — een „invisible woman”¹⁰ — en naar de voorstelling die men van haar in b.v. de literatuur opvangt, een „afkooksel” dat mannen van haar gemaakt hebben¹¹. Men kan —

5. Aldus b.v. Sarah B. POMEROY (1975) 97: „Misogynism was born of the fear of woman. It spawned the ideology of male superiority”. Vgl. P. WALCOT (1984) 37-47; Eva C. KEULS (1985) 3 e.v.

6. Mary R. LEFKOWITZ (1981) 39. Vgl. b.v. Phyllis CULHAM (1987) 15: „The study of women in ancient literature is the study of men's views of women and cannot become anything else”.

7. De term is ontleend aan de antropologe Shirley ARDENER (1978) 20 e.v. Vgl. Heleen SANCISI-WEERDENBURG (1986) 18; JAN N. BREMMER (1985) 25.

8. Vgl. Heleen SANCISI-WEERDENBURG (1986) 18 e.v.

9. Zie b.v. Suzanne DIXON (1984) 343-371; Paul L. NÈVE (1985) 173-196.

10. Vgl. titels als Sheila ROWBOTHAM (1984), Renate BRIDENTHAL Claudia KOONZ (1977). Ter illustratie een paar citaten: „Until recently, the average woman of the past has remained obscure, almost invisible” (Bridenthal, p. 1); „I had been unconscious of how the history of women I had studied before had been so neglectful of women. We were always led to believe that women were not around because they had done so little. But the more I read, the more I discovered how much women had done in fact” (Rowbotham, p. XVII).

11. Vgl. Jan N. BREMMER (1985) 25 die bij het begin van zijn artikel over de vrouw in de Griekse wereld schrijft: „De analyse die ik aanbied zou beter kunnen luiden: 'Het beeld van

en mag — vanzelfsprekend de vrouw bij Plato (of noem maar op) bestuderen, maar mag dan niet pretenderen een beeld te brengen van *de* vrouw uit het klassieke Griekenland, hoogstens een beeld van de vrouw zoals Plato (of wie dan ook) ze zag¹². Om een zo volledig mogelijke voorstelling te bekomen van de „ware” vrouw moet de onderzoeker dan ook, wellicht meer nog dan in het geval van andere studieobjecten, *alle* bronnen, aansnijden¹³, zich ten volle bewust van de beperkingen die elk soort bronnen heeft. Men mag zich niet beperken tot geschreven bronnen allerhande (strikt literaire teksten, maar b.v. ook medische en juridische), men moet ook een beroep doen op de archeologie, iconografie¹⁴, papyrologie en epigrafie¹⁵, — disciplines die ons overigens wel iets — of zelfs heel wat — leren over de meer „gewone” vrouw die toch de allergrootste meerderheid vormde. Bovendien dienen reeds lang gekende bronnen „gereïnterpreteerd” te worden¹⁶, herlezen met de ogen van, en met het oog gericht op vrouwen. Omdat er zo weinig gegevens zijn moet men aandacht besteden aan de kleinste details, moet men tussen de regels lezen, letten op lacunes, zich hoeden voor halve waarheden, luisteren naar de stiltes, en, zoals Rosalind Miles schrijft, vooral die stiltes luid laten opklinken¹⁷. De basis van vrouwenstudies wordt dan ook, zoals we lezen bij Fokkelien Van Dijk-Hemmes, gevormd door een „hermeneutics of suspicion”, door het ontwikkelen van interpretatie

de Griekse vrouw zoals dat uit het door mannen beheerste bronnenmateriaal oprijst”. Onze mogelijkheden zijn dus beperkt en daarvan moeten we ons voortdurend bewust blijven”. Vgl. n. 29.

12. Vgl. Phyllis CULHAM (1987) 15 e.v.; Marilyn SKINNER (1987) 2: „Although such studies display considerable methodological sophistication and have proved exceptionally receptive to feminist literary criticism and gender theory, they nevertheless bring us no closer to the substance of women’s lives; and Culham raises the interesting ideological problem of whether any self-proclaimed feminist researcher should, in fact, be devoting her energies exclusively to these androcentric representations of female ‘Otherness’”.

13. Vgl. b.v. Lawrence STONE (1987) 349 e.v.; Mary R. LEFKOWITZ (1981) VII-IX; Phyllis CULHAM (1987) die achtereenvolgens de antropologie (p. 9 e.v.), kunst (p. 14 e.v.), literatuur (p. 15 e.v.) en geschiedschrijving (p. 17 e.v.) ter sprake brengt.

14. Vgl. Phyllis CULHAM (1987) 14-15.

15. Vgl. H.W. PLEKET (1969) 1-41, (1970) 76-82 die duidelijk aantoonde hoe de epigrafie ons kan inlichten over de situatie van de vrouw in kleinere steden van het Romeinse imperium.

16. Zie b.v. Renate BRIDENTHAL en Claudia KOONZ (1977) 2-3: „[...] we have to decide how properly to use conventional, male-centered sources, which, despite their bias, contain valuable clues. Rather than discounting this material, we can reinterpret it”. „Central to our search is the discovery of new sources and the reevaluation of traditional ones”. Het is duidelijk dat voor de Oudheid vooral aan de tweede vereiste voldaan kan worden.

17. Rosalind MILES (1989) 12. Vgl. Marilyn SKINNER (1987) 3; Arlette FARGE (1984) 20-21. Laatstgenoemde wijst erop dat het vrouwenonderzoek zich concentreert op twee types, „celle des héroïnes oubliées, des femmes exceptionnelles” en „celle de l’ensemble dominé des miettes de l’histoire”. „Dans les deux cas, le vocabulaire employé révèle que c’est bien du néant qu’il faut les faire sortir: les métaphores sont celles de l’apparence et du faire voir; elles cherchent à compenser l’occultation, à briser le silence, à éviter que se forment de nouvelles amnésies”.

kaders die de werkelijkheid, de ervaringen en de visie van (ook „gewone”) vrouwen zichtbaar kunnen maken¹⁸.

Maar zelfs als alle denkbare antieke bronnen het om een of andere reden laten afweten, mag de onderzoeker de moed niet laten zakken. Wat mensenkennis, inzicht in de eigen tijd — en in andere culturen — kan helpen om (de vrouw in) het verleden beter te begrijpen. Een historicus benadert zijn materiaal echter uiteraard niet enkel „intuïtief”. Hij kan (in feite: moet, maar het is zo moeilijk...) ook zijn toevlucht nemen tot de verworvenheden en inzichten van niet-historische wetenschappen zoals psychologie, psychoanalyse, sociologie, culturele en historische antropologie. Waar de traditionele, „klassieke” wetenschap vroeger vijandig — of minstens wantrouwig — stond tegenover zulke „nieuwlichterij”, wordt de hedendaagse vorser zich meer en meer bewust van het nut dat andere disciplines kunnen hebben voor een ontraadseling van het verleden. Te vermelden in dit verband is een vrij recent *Lampas*-artikel van Josine H. Blok dat een knap overzicht biedt van de geschiedschrijving over de vrouw vanaf ongeveer 1850 tot onze tijd met zijn overweldigende belangstelling voor vrouwenproblematiek en -geschiedenis. Noch de filologisch-positivistische geschiedschrijving (die veruit het meest verbreid was, elk comparatisme afwees, de Oudheid idealiseerde en als een toppunt van rationaliteit beschouwde), noch de idealistisch-romantische benadering van het verleden (die het beeld ophing van de vrouw als een emotioneel geladen, mysterieus, natuurgebonden... wezen) voldoen in Bloks ogen daar ze geen echt begrip van de toenmalige vrouw bijbrengen. Andere disciplines, volgens deze auteur vooral de antropologie, zijn onmisbaar¹⁹.

Er is nog een ander probleem: „de” vrouw als dusdanig bestaat niet. In feite is dit begrip, zoals dezelfde Josine H. Blok schrijft, onhoudbaar en niet te hanteren „omdat het te algemeen is om zinvol te zijn — zowel principieel als in de praktijk van het onderzoek”²⁰.

18. Fokkelen VAN DIJK-HEMMES (1986) 8.

19. Josine H. BLOK (1984) passim. Vgl. Sheila K. DICKISON (1976) 66 e.v.; Phyllis CULHAM (1987) 9 e.v. — Voor enkele antropologische methodologische studies, zie Michelle Zimbalist Rosaldo en Louise LAMPHERE (1974); Susan Carol ROGERS (1978) 123-162; Ryana RAPP (1979) 497-513; Michelle Zimbalist Rosaldo (1980) 389-417. — Dat de antropologie bevruchtend kan zijn voor de studie van de vrouw in de Oudheid blijkt b.v. uit Philip E. SLATER (1968); Sally C. HUMPHREYS (1983); Pauline SCHMITT-PANTEL (1984) 97-119; Hendrik S. VERSNEL (1984) 28-45. Genoteerd dient nochtans dat ook in de antropologie de interesse voor de vrouw tot vrij recent niet zo heel groot was. Vgl. n. 31.

20. Josine H. BLOK (1984) 3. Vgl. b.v. Sheila Ryan Johansson (1976) 403: „in future attempts to write about women in history ‘Woman’ should be abandoned, and left to secondary poets. Historians must deal with women, and most important, with well-defined groups of women”; 406: „[a recognition that] there is no such animal as *Woman* and that oversimplifications of complex situations in her name are neither useful nor scholarly”; Gerda LERNER (1976) 353: „the subject ‘Women’ is too vast and diffuse to serve as a valid point of separ-

Niet alle vrouwen hebben dezelfde geschiedenis (laat staan hetzelfde karakter), men moet zich hoeden voor generalisaties²¹. Er is de Myceense, Atheense, Spartaanse, Romeinse... vrouw, die dan nog sterk verschilt al naar gelang de periode waarin ze leeft (het klassieke Griekenland of de hellenistische periode, de republiek of de keizertijd...) of de bevolkingslaag waartoe ze behoort. Iemand als Sappho b.v. leefde in een heel andere wereld als de door Semonides of Hesiodus zo gehekeldde vrouwen. Zowel in de Romeinse als in de Griekse wereld moet men een onderscheid maken tussen vrouwen uit de hoogste standen, vrouwen van de middenstand, arme vrouwen, slavinnen, vrijgelatenen, tussen moeders en dochters, tussen vrouwen uit de grootstad en vrouwen uit kleinere steden of van het platteland... En dan zijn er nog jonge en oude vrouwen, gedweë en minder gedweë, geëmancipeerde en niet geëmancipeerde... Om van godinnen, Amazonen, prostituées... te zwijgen. Het onderzoek naar de vrouw mag zich alleszins niet beperken tot „Grote Vrouwen Geschiedenis”²², de studie van „beroemde” vrouwen — schrijfsters, heiligen, echtgenoten of moeders van vaak nog beroemdere mannen — van wie de prestaties gemeten worden met mannelijke normen — vrouwen dus „famous by male standards of achievement or notoriety”²³ die geprezen worden in de mate dat ze hun „vrouw zijn”

ture. [...]”; Hendrik S. VERSNEL (1984) 32-33: „De vrouw bestaat niet, de Atheense vrouw bestaat niet”; Gisela BOCK (1987) 76: „De veronderstelling, dat er voor alle vrouwen gelijke waarneming, ervaring of situatie zou bestaan, klopt niet met de historische werkelijkheid. [...] De geschiedenis van vrouwen valt alleen in het meervoud te begrijpen, niet in het enkelvoud”. — Sarah B. POMEROY (1975) heeft die verscheidenheid al in haar titel („Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Antiquity”) duidelijk willen maken, een titel waarop J.P.V.D. BALSDON in haar (overigens waarderende) bespreking in *Classical review* 27 (1977) 207 als volgt alludeert: „Perhaps, one day, after whatever series of cataclysms, man will regain his onetime equality and somebody will write a book about Man in the Ancient World, not, it is to be hoped, with the title, *Gods, Pimps, Rapists, Husbands and Slaves*”.

21. Vgl. Willem DEN BOER (1979) 268-269.

22. Zie b.v. Sarah B. POMEROY in *Gnomon* 60 (1986) 266 die — al dan niet terecht — van oordeel is dat zowel J.P.V.D. BALSDON (1962) als Wolfgang SCHULLER (1987) vooral geïnteresseerd zijn in „the public sphere”, „not in women’s history but in women in history”, dat beiden traditionele „greatwomen history” beoefenen. Voor de bezwaren tegen dit soort geschiedschrijving, vgl. n. 23.

23. Mary R. LEFKOWITZ (1981) VII. Vgl. Carl N. DEGLER (1975) 4: „Women who act in the world have been seen as men *manqués* — males with something missing”; Renate BRIDENTHAL en Claudia KOONZ (1977) 3: „[...] ‘exceptional women’, who managed to survive and flourish in a male world. Historians have been fascinated by these women because of their pseudo-maleness. Thus they attract special scrutiny for being unnatural: men in women’s bodies at best, monsters at worst. In no case are they considered representative of women generically [...]”. — Natalie Zeman DAVIS (1981) 236 wijst erop dat dit soort vrouwengeschiedenis in feite al begon bij Plutarchus [men denke aan zijn „Mulierum virtutes”; vgl. overigens Valerius Maximus, VI, 1; VIII, 3...], verdergezet werd door Boccaccio („De mulieribus claris, uit 1361-1362) en ook in onze tijd nog verder leeft: „Sommige studies waren gebaseerd op serieuze onderzoek, andere vormden een mengeling van mythe en werkelijkheid. Maar alle hadden een polemische strekking: duidelijk te laten zien, welk een skala aan capaciteiten vrouwen hadden, voorbeelden aan te dragen, om aan de hand van wat sommige vrouwen hadden gedaan

overstijgen²⁴. Zo een „prentenboekachtige geschiedenis” kan nuttig zijn, is in zekere zin zelfs nodig, maar is zeker niet de belangrijkste vorm van vrouwengeschiedenis daar ze voorbijgaat aan de concrete levensomstandigheden van de allergrootste meerderheid van de vrouwen²⁵. Alle vrouwen — ook de „onderdrukten” en de „marginalen” — verdienen bestudering, maar hoe lager de sociale status, hoe meer de historische bronnen zwijgen.

Er is nog een laatste probleem dat we hier moeten signaleren. „Woman have rarely written their own history”²⁶. Deze woorden van Renate Bridenthal en Claudia Koonz gelden voor zowel de bronnen als de verwerking ervan. Niet enkel de oude documenten zijn in de regel „mannenwerk”, ook de duiding ervan geschiedde tot vrij onlangs meestal door mannelijke historici, en ook dat heeft uiteraard sporen nagelaten²⁷. „The striking fact about the historiography of woman is the general neglect of the subject by historians”²⁸. De traditionele geschiedschrijving handelde, in de woorden van Gisela Bock, „over iets, wat mannen deden, wat mannen ondervonden, waar mannen over schreven”, over aangelegenheden dus als politiek, leger en instellingen. „Mannelijke ervaring in en door de geschiedenis werd met ‘algemene geschiedenis’ geïdentificeerd, met ‘de geschiedenis’”²⁹. Of zoals Gerda Lerner zeker niet ten onrechte

te bewijzen wat vrouwen zouden kunnen als zij daartoe de kans en de opleiding kregen. Een bepaald gedeelte van de hedendaagse vrouwengeschiedenis staat in feite nog steeds in de traditie van ‘Berocnde Vrouwen’”. In het vervolg wijst de auteur op de beperkingen inherent aan dit soort onderzoek.

24. In de christelijke oudheid was dat *het* ideaal. Vgl. Emiel EYBEN (1989) 594 e.v.

25. Aldus Ann D. GORDON e.a. (1976) 79 e.v.: „Biographies are inherently limited, however, in that they can tell us very little about the life-style of the overwhelming majority of women who were not members of a small social elite or who did not pioneer in one of the professions”. Vgl. Gerda LERNER (1976) 357: „The history of notable women is the history of exceptional, even deviant women [...]”; Phyllis CULHAM (1987) 12: „No one would advocate a return to the days of Great Woman History, which had no more value than the equally simplistic Great Man History it was supposed to correct and balance”. Als voorbeeld vermeldt laatstgenoemde auteur in n. 18 J.P.V.D. BALSIDON (1962) wiens boek over de vrouw in de Oudheid (toch nog altijd een standaardwerk) van Sarah B. POMEROY (vgl. n. 22) dezelfde kwalificatie meekrijgt. We vermoeden dat dit al vrij vlug gebeurt als mannen over vrouwen schrijven. Opvallend is b.v. de quasi-afwezigheid van een standaardartikel als Klaus THRAEDE (1972) 197-226 (vgl. 1977, 31-182, 1987, 93-121) in de feministische literatuur (wat uiteraard ook een gevolg is van het feit dat deze studie in het Duits geschreven is).

26. Renate BRIDENTHAL en Claudia KOONZ (1977) 3.

27. Dit geldt uiteraard ook voor andere wetenschappen. Vgl. n. 31.

28. Gerda LERNER (1976) 349 geciteerd door Gisela BOCK (1989) 1.

29. Gisela BOCK (1987) 73. Vgl. Gerda LERNER (1986) 4: „Until the most recent past, these historians have been men, and what they have recorded is what men have done and experienced and found significant. They have called this History and claimed universality for it. What women have done and experienced has been left unrecorded, neglected, and ignored in interpretation. Historical scholarship, up to the most recent past, has seen women as marginal to the making of civilization and as unessential to those pursuits defined as having historic significance”; Ann D. GORDON e.a. (1976) 75: „Historian’s neglect of women has been a function of their ideas about historical significance. Their categories and periodization have been

schrijft: „Men have written the play, have directed the show, interpreted the meanings of the action. They have assigned themselves the most interesting, most heroic parts, giving women the supporting roles”³⁰. Waarbij dan nog vermeld kan worden dat spreken over „de” menselijke natuur voor velen neerkwam op een spreken over de man. *Et pour les femmes, la même chose*. Vrouwen zijn (waren) het probleem, en daarmee is (was) het mannelijk geweten gesust.

2. PROTESTEN TEGEN „MANNENGESCHIEDSCHRIJVING”

Vroegere historici hadden voor vrouwen geen — of alleszins te weinig — wetenschappelijke interesse³¹. Voorafgaande — blijkbaar niet voor iedereen overbodige — vraag bij het vervolg van onze uiteenzetting is uiteraard of zo een belangstelling wel nodig is, want men kan verschillende objecties bedenken (ook al durft men ze daarom nog niet altijd neerschrijven)³². Zijn vrouwen intellectueel gezien wel voldoende interessant? Verschilt hun geschiedenis wel wezenlijk van die van mannen? De vrouw als moeder, echtgenote heeft iets tijdloos over zich; heeft zo een wezen wel een geschiedenis³³? Impliceert schrijven over mannen niet dat vrouwen mee behandeld worden? Maken feministen zelf vrouwengeschiedenis niet overbodig door te beweren dat mannen en vrouwen gelijk zijn? Waarom vrouwen niet behandelen als andere „minderheidsgroepen”? Wat nieuws leert ons de vrouwengeschiedenis, wat we nog niet wisten? Is vrouwengeschie-

masculine by definition, for they have defined significance primarily by power, influence, and visible activity in the world of political and economic affairs. Traditionally wars and politics have always been a part of „history” while those institutions which have affected individuals most immediately — social relationships, marriage, the family — have been outside the scope of historical inquiry”.

30. Gerda LERNER (1986) 12.

31. Dit gold, zoals Gisela BOCK (1989) 1 schrijft, tot vrij onlangs uiteraard ook voor andere disciplines: „At that time [rond 1970], women as a subject were not only 'hidden from history' but also hidden from the other humanities and social sciences”. Men vergelijkte, voor het domein van de antropologie, Susan Carol ROGERS (1978) 126: „With few exceptions, twentieth-century anthropology has treated woman as at best peripheral members of societies and at worst as nonexistent. Males continued to be viewed as the only social actors”. Maar zoals de geschiedschrijving kent ook de antropologie de laatste jaren een overweldigende belangstelling voor vrouwenproblematiek, groeide ook in deze wetenschap meer en meer het besef dat, zoals Michelle Zimbalist ROSALDO en Louise LAMPHERE (1974) VI schrijven, een kennis van de vrouw absoluut nodig is „to understand our human world”.

32. Voor wat volgt, zie Berenice A. CARROLL (1976) X-XI; Hilda SMITH (1976) 368 en vooral Carl N. DEGLER (1975) 3 e.v. die vrij uitvoerig op bepaalde vragen ingaat.

33. Vgl. Ann D. GORDON e.a. (1976) 76: (de vrouw als) „a transhistorical creature who could be isolated from the dynamics of social development”; Gisela BOCK (1989) 3: „Men and their activities had been seen as culture and of cultural value, whereas women and their activities had been seen as natural, outside of history and society, always the same and therefore not worthy of scholarly, political or theoretical interest”.

denis geen modeverschijnsel³⁴? Maken vrouwenstudies door hun „banaliteit” en hun zo vaak „bedenkkelijk” wetenschappelijk niveau zichzelf niet onmogelijk³⁵. En vooral: mag men vrouwen wel losweten uit hun sociale en historische context?

Met uitzondering van de laatste vraag, waarop we in een volgende bijdrage nader zullen ingaan en waarop ook feministen in steeds toenemende mate een ontkenkend antwoord geven, worden zulke bedenkingen, waarvan de ene al meer hout snijdt dan de andere, door (vooral) historicae de laatste jaren met verontwaardiging naar de prullenbak verwezen.

Vrouwen, aldus b.v. Leanna Goodwater die de mening van velen (gelukkig niet enkel seksegenoten) vertolkt, hebben „a rich and fascinating history, worthy of serious, scholarly study”³⁶. Dat vrouwen een verleden hebben, is de evidentie zelf, alleen al door het feit dat ze een sekse, een fundamentele sociale categorie, vormen. „Sexual division has been one of the most basic distinctions within society encouraging one group to view its interests differently from another. Just as class and race and religion and locality help formulate a man or woman's view of himself or herself, so sex has been used to create a separate identity for men and women”³⁷. Zelfs als vrouwen en mannen geen fundamenteel verschillende „natuur” bezitten³⁸, dan nog zijn vrouwen sociaal en biologisch gezien geen mannen. De conclusie, zoals Carl N. Degler ze formuleert, ligt voor de hand: „If women are indeed different in role and physiology [hetgeen de auteur niet betwijfelt], then *they must affect history differently from the way men do, and, conversely, history must affect them differently from the way it affects men*”³⁹.

34. Vgl. Sheila Ryan JOHANSSON (1976) 400 e.v.

35. Vgl. Gerda LERNER (1976) 349: „The early compilers attacked the subject with a missionary zeal designed, above all, to write wrong”; Berenice A. CARROLL (1976) X: „the impression is widespread: past writings in the field tend to be held in low esteem, and the field itself is felt to lack legitimacy”. Voor laatstgenoemde auteur blijft dit een open vraag: „Has there really been a higher proportion of narrow, noninterpretive, hagiographic and nonsensical work in this field than in any other field of historical writing?”

36. Leanna GOODWATER (1975) 20.

37. Hilda SMITH (1976) 369. Genoteerd dient hierbij dat, zoals een volgende bijdrage zal duidelijk maken, de biologisch geladen categorie „sekse” de laatste tijd meer en meer plaats ruimt voor het meer cultuurgeladen gender. Vgl. b.v. Joyce OUTSHOORN (1989) 13 e.v. Ter verduidelijking hier enkel volgend citaat uit Gisela BOCK (1989) 9-10: „The concept 'gender' was introduced in the 1970s as a social, cultural, political and historical category, in order to express the insight that women's subordination, inferiority and powerlessness are not dictated by nature, but are social, cultural, political and historical constructions”.

38. Iets waarvan de meeste hedendaagse historici en antropologen steeds meer overtuigd zijn. Vgl. p. 96.

39. Carl N. DEGLER (1975) 9 (en *passim*, o.m. p. 31). Vgl. Gerda LERNER (1986) 5-6; Joan KELLY-GADOL (1976) 812 e.v. Laatstgenoemde auteur ziet „sekse” als „a distinctive social [oppressed] category”. „The mere fact of being a woman meant having a particular kind of social and hence historical experience” (p. 813).

Vrouwen hebben een geschiedenis die anders is dan die van mannen. Ook bepaalde minderheidsgroepen, b.v. kleurlingen, hebben een eigen geschiedenisbeleving, maar vrouwen verschillen van alle minderheidsgroepen door het feit dat ze een sekse vormen, en op minstens nog één ander belangrijk punt, het feit namelijk dat ze — woorden die als een refrein weerkeren in vrouwenstudies — (soms meer dan) de helft van de wereldbevolking uitmaken, wat voor de geschiedschrijving uiterst belangrijke gevolgen heeft: „This means that when a historian investigates how women have reacted differently from men to an event or a social development, the whole historical interpretation of that event or social development may have to be altered”⁴⁰.

Wat zojuist gezegd werd, klinkt misschien abstract, maar een paar concrete voorbeelden zullen wellicht verhelderend werken. Joan Kelly-Gadol bestudeerde de vrouw tijdens de Renaissance en kwam hierbij tot de lapidaire conclusie „there was no ‘renaissance for women’ — at least during the Renaissance”⁴¹. Iets soortgelijks geldt wellicht voor het klassieke Athene. Over de status van de vrouw in die tijd is men het in de hedendaagse wetenschap nog altijd niet eens. „Mannen” als Arnold Wycombe Gomme (1925). H.D.F. Kitto (1951) en Charles Seltman (1955) hebben het traditionele beeld van een „in oosterse afzondering” levende Griekse vrouw uit de wereld willen helpen. Anderen — vooral vrouwen — zijn het daarmee echter beslist niet eens en keren terug naar de bij het begin van deze eeuw algemeen gangbare opvatting, dat de Atheense vrouw *beslist niet* in een paradijs leefde. Ik laat hier in het midden welke strekking in deze haast eindeloze discussie de realiteit het dichtst benadert, maar als de „seclusionist school” het bij het rechte eind heeft, gaat het niet op over het klassieke Athene te spreken als over een „gouden tijd”⁴².

40. Carl N. DEGLER (1975) 21. Vgl. Ann D. GORDON e.a. (1976) 89 „[...] the writing of women into history necessarily involves redefining and enlarging traditional notions of historical significance, [...] [such a methodology] „implies not only a new history of women but also a new history”.

41. Joan KELLY-GADOL (1976) 811. De auteur vervolgt: „There was, on the contrary, a marked restriction of the scope and powers of women. Moreover, this restriction is a consequence of the very developments for which the age is noted” (p. 811). Overigens ziet de auteur in deze periode, zoals ook in het klassieke Athene en tijdens de Franse revolutie, een historische wetmatigheid aan het werk: „Indeed, what emerges is a fairly regular pattern of relative loss of status for women precisely in those periods of so-called progressive change” (p. 810). Vgl. Joan KELLY (1984) 19-50 (artikel voor het eerst verschenen in 1977).

42. Vgl. de discussie bij b.v. Marilyn B. ARTHUR (1976) 387 e.v.; Hendrik S. VERSNEL (1984) 30 e.v. (die een antropologische oplossing voorstelt: de verhouding man-vrouw is te vergelijken met die tussen patroon en cliënt); Josine H. BLOK (1984) 12. Laatstgenoemde auteur haalt „ter overweging” volgende woorden van Kitto aan: „The Athenian had his faults, but preeminent among his better qualities were lively intelligence, sociability, humanity and curiosity. To say that they habitually treated one half of his own race with contempt, does not, to my mind, make sense”. Voor enkele recente studies over deze problematiek, vgl. Donald

Een ander probleem is of Plato nu al dan niet een feminist was. Ook hier laten we het antwoord in het midden, maar in een voortreffelijke recente studie maakt Natalie Harris Bluestone duidelijk hoe zeer het antwoord verschilt naar gelang men deze filosoof met de ogen van een man (antwoord meestal: neen) of een vrouw (antwoord meestal: ja) leest⁴³. En ook al overdrijft Eva C. Keuls als ze in haar rijkelijk geïllustreerd, provocatief en „openhartig” boek „The Reign of the Phallus” uit 1985 het Athene van Pericles gedomineerd ziet door het despotisme van mannelijke seksmaniakken, toch zal de lectuur van haar boek elke lezer het Athene van die dagen met andere ogen doen zien⁴⁴.

Geschiedenis mag zich niet beperken tot „his”story, ze moet tevens „her”story zijn⁴⁵. „Geschiedenis is niet alleen geschiedenis van mannelijke maar ook vanuit vrouwelijke ervaring, en dient niet slechts vanuit een mannelijk of schijnbaar sekse-neutraal perspectief bestudeerd te worden, maar ook vanuit een vrouwelijk- en sekse-geschiedkundig standpunt”⁴⁶. „Woman’s place is in the history books”, zo luidt dan ook de titel van een artikel van de historica Ann Firor Scott uit 1984⁴⁷. Historicae uit onze tijd zien het niet enkel als hun taak bepaalde leemten in het historisch onderzoek op te vullen, ze stellen zich, zoals de marxistisch geïnspireerde renaissance-historica Joan Kelly-Gadol, een dubbel doel: „To restore women to

C. RICHTER (1971) 1-8; John GOULD (1980) 38-59; David COHEN (1989) 3-15. — Dat een (poging tot) opwaardering van de status van de Atheense vrouw te maken heeft met een (misplaatste) idealisering van het klassieke Athene (vgl. de geciteerde woorden van Gomme), een verlangen „to defend ‘their society’” (Joan KELLY-GADOL, 1976, 815 e.v., i.v.m. Kitto, 1951) is ons inziens duidelijk.

43. Natalie Harris BLUESTONE (1987), passim. Het is de bedoeling van deze filosofisch geschoolde classica aan te tonen „that a systematic bias against women philosophers has pervaded scholarly thought” (p. IX). De auteur is van oordeel dat tot vrij onlangs veel onderzoek over Plato gekenmerkt werd door „a undeclared, underground anti-female prejudice” (p. 7). „Plato’s passage on sexual equality has suffered a singular fate; it has been largely dismissed, deplored, or ignored” (p. 4). „Since virtually all scholars had been male, their attitudes no doubt reflected the age old fact of male dominance in Western society. [...] With the advent after 1960 of a new feminist movement [...] Plato’s argument for women rulers has been revived” (p. 5). Of de studie van de Oudheid gediend is met het wegwerken van — niet enkel waar het Plato betreft — bepaalde „schoonheidsfoutjes” — is natuurlijk een andere zaak. Vgl. de woorden van Ernst ZINN in n. 58.

44. Men leze de bedenkingen van Lawrence STONE (1987) 358-359 bij dit boek: „This is a deeply flawed book, but despite its excesses and absurdities *no one after reading it and examining the illustrations can ever feel quite the same again about Periclean Athens*”. Erg lovend daarentegen is de bespreking van Teri E. MARSH in: Marilyn SKINNER (1987) 163-169. Het lijkt ons nogal misleidend dat op de flap van Keuls boek enkel de door ons gecursiveerde woorden van Stone zijn afgedrukt.

45. Vgl. b.v. Sheila Ryan JOHANSSON (1976) 400 e.v.

46. Gisela BOCK (1987) 91-92.

47. Vgl. Gisela BOCK (1987) 73.

history and to restore our history to women''⁴⁸, hetgeen, zoals Gisela Bock schrijft, wil zeggen „dat het niet alleen om de vrouwen in de geschiedenis, maar vooral om de geschiedenis van vrouwen gaat, om de ervaringen van de vrouwen in en door de geschiedenis, die weliswaar niet los staat van die van de mannen, maar toch een eigen soort geschiedenis is, een geschiedenis van vrouwen als vrouwen''⁴⁹.

Men zou kunnen opwerpen dat vrouwen zo weinig optreden in historische handboeken omdat er zo weinig bronnen zijn waarin ze figureren, iets wat, zoals gezegd, inderdaad een probleem is. De schaarste van de bronnen is echter, zoals we hierboven al cursiveerden, enkel relatief. Echte reden is dat „men'' voor hen geen oog had, want met wat goede wil, als men de geschiedenis benadert met de gepaste ingesteldheid — door de ogen van een vrouw — dan verschijnen vrouwen als veel belangrijker, en op veel meer terreinen, dan de traditionele geschiedschrijving laat uitschijnen: „The definition, or, more accurately, the content of history will change as we ask where women have been. We will begin to write about aspects of the past in which women have figured prominently and in their own right: the family, the working force, reform movements, religion, and education — in short, social history''⁵⁰.

Feministen wijzen er — ons inziens terecht — op dat de traditionele, „officiële'' geschiedschrijving een onvolledig, vertekend en zelfs vervalst beeld van het verleden biedt, helemaal niet objectief of universeel is, daar ze de ene helft van de mensheid bewust of onbewust (bijna volledig) buiten beschouwing laat en (haast) enkel de stem van de andere, mannelijke helft laat horen⁵¹. Universele geschiedenis is enkel mogelijk als mannen én vrouwen uit onze tijd oog hebben voor mannen én vrouwen in het verleden: „It is only when both eyes see together that we accomplish full range of vision and accurate depth perception''⁵².

Vrouwen zijn er ons inziens in geslaagd het belang van „hun'' geschiedenis aan te tonen, ook al beseffen ze, zoals we reeds lazen en zoals we in een volgende bijdrage nog nader hopen toe te lichten,

48. Joan KELLY-GADOL (1976) 809. Vgl. b.v. Renate BRIDENTHAL en Claudia KOONZ (1977) 1: „The essays written for this volume seek both to restore women to history and to explore the meaning of women's unique historical experience''.

49. Gisela BOCK (1987) 75.

50. Carl N. DEGLER (1975) 5-6.

51. Vgl. Gerda LERNER (1986) 4: „Since women are half and sometimes more than half of humankind they always have shared the world and its work equally with men. Women are and have been central, not marginal, to the making of society and to the building of civilisation. [...] Thus, the recorded and interpreted record of the past of the human race is only a partial record, in that it omits the past of half of humankind, and it is distorted, in that it tells the story from the viewpoint of the male half of humanity only''; Gisela BOCK (1989) 1: „Scholarship was far from 'objective' or 'universal'. Because it was based on male experience, placing men at the centre and as a measure of all things human, it left out half of mankind''.

52. Gerda LERNER (1986) 12.

steeds meer dat die niet los van die van het andere geslacht mag gezien worden. Voor wie nog niet overtuigd mocht zijn, laten we hier nog de stem van een man horen, de pregnante woorden van Roger Just in zijn bespreking van enkele historische vrouwenstudies. Deze geleerde vindt de vele studies die hierover de laatste jaren verschijnen ten volle verantwoord, alleen al „by the simple observation that to continue to give an account of the world which largely ignored the activities of those who at any given moment make up at least half of the human population would amount to *not only an injustice to women, but an offence against scholarship*”⁵³.

3. VERANDERINGEN IN DE ORIËTERING VAN HET HISTORISCH ONDERZOEK

Het (voormalig) gebrek aan interesse voor vrouwengeschiedenis, waarover hierboven terecht geklaagd werd, betekent nog niet dat de vrouw in het verleden vroeger niet bestudeerd werd. De „Grote Vrouwen Geschiedenis”, die steeds een behoorlijke populariteit genoot, kwam reeds ter sprake. Maar ook afgezien daarvan was het „fenomeen” vrouw object van wetenschappelijk onderzoek, echter al te vaak als een soort „curiosum” of „instelling”, een verschijnsel dat nogal eens opdook in de rubriek „Privataltertümern”⁵⁴. Men bestudeerde kledij, haardracht, huwelijksvormen, waarbij enerzijds een Romeinse matrone als Cornelia opgemeld werd maar vrouwen anderzijds al vlug met alle zonden van Israël beladen werden en verantwoordelijk gesteld voor de achteruitgang van de goede zeden of zelfs de val van het Romeinse rijk⁵⁵. Typisch voor die vroegere benadering was ook dat de vrouw steeds weer verscheen als een marginaal wezen zonder relatie tot de omringende samenleving, een „statisch gegeven” dat doorheen de eeuwen heen hetzelfde bleef⁵⁶. Om het met de woorden van Heleen Sancisi-Weerdenburg te zeggen: „Zoals vrouwen nu waren, zo waren ze vroeger ook geweest en omgekeerd lag daar de verklaring voor wat ze nu waren geworden. Projectie, generalisatie en verklaring liepen door elkaar heen en leken elkaar steeds weer te bevestigen: De vrouw hetzelfde, maar nooit zichzelf. [...] Zo

53. Roger JUST, in: *Journal of hellenic studies*, 100 (1980) 245.

54. Zie b.v. Erik BURCK (1969) 7-8 die spreekt over de vrouw als „einen der wesentlichen Gegenstände der Realienkunde”: „Sie gehört, um in der Fachsprache zu bleiben, zu den Altertümern — genauer gesagt zu den Privataltertümern”.

55. Zie b.v. Eva CANTARELLA (1987) 141; 159 e.v.: „*The Fall of the Empire: was it women's fault?*” Gillian CLARK (1981) 192. Typisch zijn b.v. Jerome CARCOPINO (1939) 112 e.v.: „*Féminisme et démoralisation*”; A. SALVATORE (1954) 295-269.

56. Vgl. Josine H. BLOK (1984) 7 e.v.

was het, zo is het en zo zal het altijd zijn''⁵⁷. Niet zelden gebeurde dit soort onderzoek, zoals dat naar b.v. liefde en seksualiteit, in het verleden ook aan de „zelfkant'' van de „officiële'' wetenschap, werd zulke bezigheid niet voor „vol'' aanzien, schaamde men zich (soms niet) een (klein) beetje om zich met zo iets „banaals'' in te laten⁵⁸. Zoals nogmaals Josine H. Blok schrijft, „De vrouw' werd intuïtief ondergaan als een curieus verschijnsel, dat buiten de wereld stond die verstandelijk te begrijpen en werkelijk belangrijk was''⁵⁹.

Tot voor enkele decennia waren het aantal studies waarin de vrouw de hoofdspeelster was, eerder beperkt, stonden ze — studies zowel als vrouwen — ook niet erg hoog op de wetenschappelijke ladder. Rond het begin van de jaren zeventig kwam daar vrij plots, en op grote schaal, verandering in: „In the past two decades, however, the situation has considerably changed. In an enormous (and enormously growing) body of scholarship women have been rendered visible. They have been placed at the centre and what women do, have to do, want to do has been re-evaluated''⁶⁰. Voor de Oudheid blijkt die explosieve en van jaar tot jaar nog steeds toenemende interesse duidelijk uit een consultatie van recente jaargangen van de monumentale bibliografie „L'année philologique'' onder b.v. de rubriek „vie sociale''. Niet te tellen zijn de boeken, artikels, bundels gewijd aan het „thema'' vrouw(en)⁶¹. Ook onder andere hoofdingen als epigrafie, papyrologie, religie ... zijn tal van vaak belangrijke studies te vinden, en men kan haast geen Griekse of Romeinse, heidense of

57. Heleen SANCISI-WEERDENBURG (1986) 14-15.

58. Zie b.v. Claude VATIN (1970) 1: „La recherche historique sur la condition des femmes a été longtemps soupçonnée de futilité, comme si les épouses, les soeurs et les filles des hommes qui ont bâti une nation n'avaient eu aucune responsabilité dans l'entreprise [...]'' — Die „schroom'' hadden ook de antieke historici. Opvallend b.v. zijn de woorden waarmee Livius zijn verhaal over het massale verzet van de vrouwen tegen de *lex Oppia* (195 v. Chr.), een uiterst markante episode uit de geschiedenis van de Romeinse vrouw, inzet: „Te midden van de zorgen die grote [...] oorlogen met zich brachten, gebeurde er iets dat *amper het vermelden waard* is maar de passies hoog deed oplopen'' (Livius, 34, 1, 1). — „Verdacht'' en (relatief) onbelangrijk was de studie van de vrouw ook omwille van de samenhang met seksualiteit en erotiek. Vgl. b.v. Ernst ZINN (1965) 867-873 die het heeft over „ein noch ganz ungenügend erforschtes, geschweige dargestellt Gebiet'', en er tevens op wijst dat „falsche Aktualisierung'' het beeld van de Oudheid al evenzeer vervalst als de vroegere „Prüderie'': „die Befangenheit der Altertumswissenschaft, die aber teilweise zu verstehen sein mag als bewusste Zurückhaltung der Kenner und als ihre Scheu, die ihnen wohlbekanntesten antiken Verhältnisse durch Popularisierung Missverständnissen auszusetzen'' (p. 867). Het taboe dat op seksualiteit rust(te) werd de laatste jaren voor de klassieke Oudheid doorbroken door auteurs als Kenneth J. DOVER, Werner A. KRENKEL en Eva C. KEULS (1985).

59. Josine H. BLOK (1984) 11.

60. Gisela BOCK (1989) 1-2.

61. Om een idee te geven van de vloed aan publikaties die de laatste jaren de markt overspoelt, vermelden we hier enkel enige recente verzamelbanden: Helene P. FOLEY (1981); Averil CAMERON en Amelie KUERT (1983); Silvia CAMPESE e.a. (1983); Ivana SAVALLI (1983); Edmond LÉVY (1983); John PERADOTTO en J.P. SULLIVAN (1984); Giampiera ARRIGONI (1985); Anne-Marie VÉRILHAC (1987); Renato UGLIONE (1986); Eckart OLSHAUSEN (1987).

christelijke auteur bedenken, of (bepaalde aspecten van) „het vrouw zijn” in zijn oeuvre werden bestudeerd. Bovendien zijn er nog de vele studies over het dagelijkse leven waarin de vrouw steeds weer opnieuw figureert, en heeft de vrouw toch ook wel een en ander te maken met familie, huwelijk, seksualiteit... Vaak werd erover geklaagd dat de vrouw — (iets meer dan) de helft van de mensheid — zo weinig aandacht kreeg⁶², vergeten of „onheus” behandeld werd⁶³. Wellicht hadden die klagers gelijk, maar heden ten dage zijn vrouwen volop bezig hun achterstand in een recordtempo goed te maken. Ik zeg wel „vrouwen”, want zoals we zo dadelijk zullen zien — en zoals de lezer al wel gemerkt zal hebben —, zijn het in eerste instantie vrouwen die op dit gebied geschiedenis schrijven, en maken.

Uiteraard heeft niet alles wat de laatste jaren door vrouwen (en mannen) over vrouwen in de Oudheid geschreven werd eenzelfde waarde. Eerst had men ruim opgevatte studies⁶⁴, niet zelden slecht gedocumenteerde en weinig betrouwbare historische werken van feministen die er hard tegen aan gingen⁶⁵. Die vroegste studies waren vaak ook erg analytisch, een opsomming van feiten (feitjes) uit het verleden, en met fierheid werden de minste vrouwelijke prestaties uit het verleden in de verf gezet⁶⁶. Dan volgden artikels en boeken die vooral de onderdrukking van de vrouw wilden aantonen en op zoek gingen naar soortgenoten die, ondanks alles en desondanks, wisten door te breken op „typisch mannelijke” gebieden als onderwijs, fi-

62. Vgl. de auteurs vermeld in n. 51 en bovendien Janine ASSA (1958) 3 e.v.; Leanna GOODWATER (1975) 20; Mary R. LEFKOWITZ en Maureen B. FANT (1982) XV: „Histories of the ancient world have traditionally been written without much reference to women. The ancients themselves set the pattern: wars and politics, not social or domestic affairs claimed the chief attention of educated men”.

63. Deze „onheuse” behandeling leidt, zoals Sarah B. POMEROY (1975) XII schrijft, tot absurditeiten. Zo schreef b.v. M.I. Rostovtzeff dat er in Griekenland slechts twee niet-stemgerechtigde groepen waren, de verblijfhoudende vreemdelingen en de slaven. En als een goed voorbeeld van the „invisibility” of women vermeldt Phyllis CULHAM (1987) 24 n. 2 G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden, 1975, een werk dat vrouwen buiten beschouwing laat.

64. Voorbeelden van zulke „ruime” studies zijn b.v. Elizabeth Gould DAVIS (1971); Françoise D’EAUBONNE (1972); Vern L. BULLOUGH (1973). Van recentere datum zijn Anneke VAN BAALEN en Marijke EKELSCHOT (1980); Rosalind MILES (1988).

65. Vgl. Gillian CLARK (1981) 193: „general feminist histories, though their scholarship was second-hand and often wild”.

66. Vgl. Arlette FARGE (1984) 21. In feite heeft ook die „feitenverzameling” zijn belang. Voor Virginia WOOLF, geciteerd door Joan Wallach SCOTT (1984) 131 is dit een eerste behoefte.

nancies, politiek⁶⁷, of naar vrouwen die ook op moreel gebied van zich lieten horen: wat eens (bij de Ouden zelf zowel als bij moderne historici) zedenverwildering heette, krijgt nu namen als emancipatie of feminisme toebedeeld⁶⁸. De laatste jaren trad een zekere rust in, werd alles (of toch veel) serener, complexer, genuanceerder, bereikten talrijke historische studies over de vrouw duidelijk „niveau”. Op deze ontwikkeling op korte termijn willen we hier niet nader ingaan, maar terecht sprak Roger Just reeds in 1980 over echt vernieuwend onderzoek. „Indeed the most pleasing feature of the whole women's movement in Classics is not its attempt simply to redress a 'sexist' historiographical imbalance⁶⁹, but the fact that by addressing the topic of 'women' it is now beginning to be forced to consider a whole range of fresh questions concerning the symbolic construction of social reality, so much of which in so many societies is built around or calls into play the opposition between male and female”⁷⁰.

4. VERKLARINGEN VOOR HET SUCCES VAN „VROUWENGESCHIEDENIS”

Het overweldigende succes van vrouwengeschiedenis tijdens de laatste jaren heeft ons inziens te maken met vooral twee factoren, een gewijzigde opvatting over de beoefening van de geschiedenis en de opkomst van het feminisme. Eerst iets over die gewijzigde geschiedenisopvatting.

4.1. *Geschiedschrijving als tijdsgebonden wetenschap*⁷¹

Nog niet zo lang geleden beschouwde men, zoals in de Oudheid, het openbare leven als belangrijker dan het private, politiek en leger als belangrijker dan huis en familie. „De mannenwereld maakt geschiedenis, de vrouwenwereld bestaat. Het ene is centraal, het andere marginaal”⁷². Geschiedenis is echter geen „boventijdelijke” bezigheid, het „verhaal” van het verleden wordt geregeld — elke generatie? — bijgesteld, een overtuiging die Carl N. Delger treffend ver-

67. In de terminologie van Gerda LERNER (1976) 358 „contribution history”, opvolger van de „compensatory history”. Vgl. n. 69.

68. Zie b.v. Alvarez DEL CASTILLO (1976); Guy FAU (1978); Vito SIRAGO (1983).

69. De „compensatory history” waarover Gerda LERNER (1986) 13 en (1976) 357 het heeft.

70. Roger JUST, in: *Journal of hellenic studies*, 100 (1980) 246.

71. Die tijdsgebondenheid treffen we vanzelfsprekend ook aan in andere wetenschappelijke disciplines. Vgl. n. 31 (i.v.m. de antropologie).

72. Heleen SANCISI-WEERDENBURG (1986) 22.

woordde in een inaugurele rede gehouden aan de universiteit van Oxford op 14 maart 1974: „The definition of history, however, is a changing thing: there is nothing sacred about its content. Today fields of history once central to the subject — like constitutional history — are quite peripheral, while urban history, or black history, once barely known, have pushed to the fore. The definition, or, more accurately, the content of history, will change as we ask where the women have been. [...]”⁷³.

De zoëven aangehaalde woorden van Heleen Sancisi-Weerdenburg over de mannenwereld die geschiedenis maakt, zijn in onze tijd minstens ten dele achterhaald. Als er tegenwoordig zo veel — en anders — over de vrouw geschreven wordt, is dat in eerste instantie géén gevolg van het feit dat nieuw bronnenmateriaal ontdekt en aangesneden wordt, want, zoals Gillian Clark ons inziens terecht opmerkt, nieuwe epigrafische en papyrologische vondsten veranderen het beeld van de vrouw *niet wezenlijk*⁷⁴. Die massale en nieuwe aanpak is vooral een gevolg van het feit dat onze tijd andere accenten legt, plots nieuwe dingen ziet, aan vaak al lang gekend materiaal nieuwe vragen stelt, vragen die wel eens (sterk) hypothetisch en theoretisch kunnen zijn, maar niet zelden uit het leven zelf gegroeid zijn, en vooral dan bevruchtend werken, want, om het met Goethe te zeggen: „Grau ist alle Theorie, aber grün des Lebens goldner Baum”.

We vermoeden dat bij sommige lezers het schrikbeeld van anachronistisch denken opduikt. Uiteraard moet een historicus zich daarvoor hoeden⁷⁵, maar het nu volgend citaat dat René Pichon schreef toen de eerste feministische golf woedde, heeft ons inziens nog niets aan geldigheid ingeboet: „Autant il est pernicieux d'appliquer à l'étude d'autrefois nos préjugés d'aujourd'hui, autant il est légitime, dans une certaine mesure et avec les plus prudentes réserves, d'y apporter un peu de nos curiosités. Se demander comment les hommes de jadis ont envisagé ou résolu les problèmes actuels, les interroger loyalement, sans vouloir dicter leur réponse, sans fausser leurs croyances ou leurs mœurs pour donner à ses propres opinions une autorité plus haute, c'est peut-être un des profits les plus précieux, et en tout cas un des plus vif plaisirs, qu'un historien qui aime à réfléchir puisse trouver dans la connaissance du passé”⁷⁶.

Op 11 maart 1989 hield Prof. Em. Tony Reekmans aan de K.U. Leuven een afscheidscollege over „Comparatisme en projectie in de geschiedschrijving over de Oudheid”. Hij maakte duidelijk hoe al-

73. Carl N. DEGLER (1975) 5-6.

74. Gillian CLARK (1989) 1.

75. Men leze b.v. de bedenkingen van Willem DEN BOER (1979) 248 e.v.

76. René PICHON (1912) 763.

lerlei gebeurtenissen en veranderingen in de eigen tijd hun weerslag vinden in de wijze waarop men tegen dat verleden aanziet. Geschiedenis is geen „boventijdelijke”, metafysische” bezigheid, deze wetenschap wortelt in de eigen tijd⁷⁷. Elke geschiedschrijving is een kind van die eigen tijd, en wie meent dat dat niet zo is, draait zich een rad voor de ogen, of hij beseft niet dat ook hij beïnvloed wordt door zijn eigen milieu⁷⁸. Als men nu al zowat tweeduizend jaar de geschiedenis van de Oudheid schrijft en herschrijft, en daarbij vooruitgang boekt (of althans meent te boeken) en tot nieuwe inzichten komt, is dat in belangrijke mate een gevolg van die eigentijdse invloeden. Dat het historisch vrouwenonderzoek beïnvloed werd door de eigen tijd is geen nieuw verschijnsel en mag ons dus niet verwonderen. Ook het nazisme, marxisme, kapitalisme laten (lieten) sporen na in historische studies. Wel heeft die tijdgeest zich wellicht op geen ander gebied van de historiografie zo duidelijk gemanifesteerd als op het gebied van de vrouwenstudies.

4.2. *De invloed van „mentaliteitsgeschiedenis”*

Men moet geen historicus zijn om te merken dat de geschiedschrijving de laatste jaren een hele evolutie heeft doorgemaakt. „Het laatste decennium”, zo schrijft de psycholoog Paul Verhaeghen in een recent artikel, „is een toenemende belangstelling voor geschiedenis waar te nemen. Geschiedenis is in, historische romans worden bestsellers. [...] Het meest opvallende kenmerk dat haast al deze boeken gemeenschappelijk hebben, is dat ze geschiedenis opvatten als een geschiedenis van ideeën en van dagelijkse handelingen. Een geschiedenis op het niveau van het individu. Het gaat niet om verslagen van veldtochten, niet om levensbeschrijvingen van machthebbers, niet om staatkundige stelsels, maar om het leven van de modale man

77. Aldus b.v. Gillian CLARK (1989) 1: „The evidence [of the sources] looks different to each generation. Social change is reflected in scholarship [...]”. Vgl. Hilda SMITH (1976) 369: „History is a selective view of the past whose scope is limited more by the realities of the present than through a clear understanding of the past”; Willem DEN BOER, in: *Mnemosyne*, 29 (1977) 323 (bespreking van Sarah B. POMEROY, 1975, voor de recensent „an entertaining and provocative book”, p. 319): „Perhaps it is legitimate only to criticize those who present their interpretation of the evidence on this notorious topic as being ‘objective’. The problems, however, are always the same, the solutions vary according to the age in which they are written and depend greatly on the modesty of the scholar who is pre-determined by prejudices of age, class, country and beliefs”; Natalie Harris BLUESTONE (1987) 7: „Throughout this book my assumption is that no interpretations can be independent of their social context. Like many post-Renaissance, post Kantian-thinkers, I see all truth as ‘the daughter of time’. We can only base our beliefs on the evidence available at a given time, and the pursuit of certainty is a hopeless quest”.

78. Vgl. de marxistische historica Sheila ROWBOTHAM (1974) XVII: „‘Unbiased’ history simply makes no declaration of its bias, which is deeply rooted in existing society, reflecting the views of the people of influence”.

en vrouw en om het beschrijven van een tijdgeest, van relevante stromingen in het denken''⁷⁹.

De nog steeds groeiende bureaucratisering en ontmenselijking van de hedendaagse samenleving, het besef dat de mens als individu steeds minder zijn stempel kan drukken op het maatschappelijk en politiek gebeuren, de dreiging van zelfvernietiging die uitgaat van een eventuele atoomoorlog, de directe confrontatie met de gruwelen die oorlogen met zich brengen..., onder meer deze factoren hebben voor gevolg dat maatschappij en staat in het leven van het individu vandaag de dag niet meer dezelfde centrale rol spelen als enkele decennia geleden, dat er tussen openbaar en privé-leven een nog steeds groter wordende kloof ontstaan is. De greep van de samenleving op het individu wordt als een bedreiging ervaren en dit brengt met zich mee dat de mens meer zal trachten te investeren in zijn persoonlijk geluk⁸⁰.

Tegen deze achtergrond kan men het succes verklaren van mentaliteitsgeschiedenis⁸¹. Ruwweg (en nogal simplistisch) kan men zeggen dat de „histoire des mentalités” op zoek gaat naar de gedachten, gevoelens, dagdagelijkse gedragingen van de mens in het verleden. Het is duidelijk dat dit soort geschiedschrijving bevorderlijk is voor historisch onderzoek naar allerlei facetten van de menselijke levensloop, naar „topics” als jeugd, ouderdom, (homo)seksualiteit, familieleven en, uiteraard, de vrouw⁸².

4.3. De invloed van het feminisme

Het overweldigende succes van vrouwenstudies heeft ongetwijfeld veel te maken met het al even overweldigende succes van mentaliteitsgeschiedenis⁸³. Er is echter nog een andere factor die wel nie-

79. Paul VERHAEGHEN (1989) 58.

80. Iets vergelijkbaars kan men ook in de Oudheid constateren, zowel in de Griekse wereld (bij de overgang van 'stadsstaat' naar 'wereldrijk') als in de Romeinse wereld (bij de overgang van republiek naar keizertijd). Vgl. Emiel EYBEN (1987) 114-115; 116.

81. Vgl. b.v. Jacques LE GOFF (1988, 2); Michel VOVELLE (1985) en de uitstekende licentiaatsverhandeling van Toon VAN HOUDT (1989).

82. Vgl. b.v. Arlette FARGE (1984) 21: „C'est assurément une conjoncture plus ouverte à l'écoute de l'histoire des femmes”. Voor de bruikbaarheid van mentaliteitsgeschiedenis (met auteurs als F. BRAUDEL, LE ROY LA DURIE) VOOR VROUWENSTUDIES, VGL. NOG PHYLLIS CULHAM (1987) 17 e.v. die tevens in „The civilizing process” (1978) van de Duitse socioloog Norbert ELIAS „an excellent historical model” ziet (p. 21). Voor de rol van het tijdschrift *Annales* (en *L'Histoire*), zie nog Arlette FARGE (1984) 25 e.v.

83. Beide disciplines zijn in eenzelfde cultuurhistorische sfeer ontstaan, maar vrouwenstudies zijn in eerste instantie een Amerikaans, mentaliteitsgeschiedenis een Frans verschijnsel, terwijl géén van beide stromingen — althans wat de klassieke Oudheid betreft — tot dusver veel wor-

mand zal verwonderen, het feit namelijk dat historische vrouwenstudies sterk beïnvloed werden — en worden — door het feminisme⁸⁴.

Een eerste feministische golf⁸⁵ kende een hoogtepunt rond 1900. De vrouwenbeweging had toen vooral interesse voor vrouwelijk kiesrecht, in de (ietwat naïeve) hoop dat daarmee ook alle andere problemen van ongelijkheid zouden opgelost worden. Deze beweging liet sporen na in de wetenschap, en ook historici van de Oudheid vonden hierin een stimulans om het beeld van de Oudheid aan te vullen (en te verlevendigen). In meerdere studies uit die tijd verschijnt het woord „feminisme” of „emancipatie” in de titel⁸⁶. Dat het in die jaren hoofdzakelijk mannen waren die vanuit deze optiek schreven, kon moeilijk anders daar vrouwen toen nog niet — of nog maar amper — doorgedrongen waren in de universitaire en wetenschappelijke wereld.

Van het grootste belang voor de vrouwenbeweging was ongetwijfeld de in 1908 in Parijs geboren en nog niet zo lang geleden overleden existentialistische filosofe Simone de Beauvoir. Zij kreeg het feminisme a.h.w. met de moedermelk toegediend en haar in 1949 verschenen boek „*Le deuxième sexe*” wordt algemeen als een mijlpaal in de geschiedenis van de vrouwenbeweging gezien⁸⁷. Haar interesse gaat uit naar de sociale, intellectuele, economische, seksuele, psycho-

tel heeft kunnen schieten in het Duitse taalgebied, de bakermat van de traditionele historiografie.

84. Zie b.v. Raoul MORTLEY (1981) IX: „Feminism has implications for historical research, since it provides a focus for the historian's attention. Historical writing is largely a matter of focus, and the feminist movement has drawn attention to a class of society whose conditions of life have been infrequently and incompletely explored. In recent years several useful books have appeared in the general area of the study of women in antiquity [...]”. Vgl. b.v. Mary R. LEFKOWITZ (1981) VII; Phyllis CULHAM (1987) 9; Sheila ROWBOTHAM (1974) XX: „The modern women's movement has produced an immense popular enthusiasm about women's history as part of the challenge to masculine cultural hegemony. History is part of the way in which we have been defined by men”.

85. Zie b.v. Trevor LLOYD (1970) en de artikels opgenomen door Jeske REYS e.a. (1985).

86. Over feminisme en emancipatie in de Oudheid schreven in die jaren b.v. John Stewart MILL (1869); Ivo BRUNS (1900); René PICHON (1912) 762-798; Johannes TEUFER (1913); Frederick Adam WRIGHT (1923); Lydie de PISSARGEVSKY (1913); L.A. POST (1926) 198-122. Hetzelfde geldt uiteraard ook voor andere historische perioden. Zie b.v. Hilda SMITH (1976) 369: „Anyone who has worked in the area of women's history is aware of the innumerable titles on women's subjects written between 1880 and 1920 and the dearth of such material following that period. Feminist agitation and interest in the history spurred such investigation; and only recently, with the newest feminist movement, has that interest returned”.

87. Zie b.v. Judith OKELY (1986) 70 e.v. en de inleiding van Jeanne HOLIERHOEK opgenomen in: Simone DE BEAUVOIR (1979) 7-17. Minder succesvol dan de Beauvoir was Mary R. BEARD (1946) wier standpunt („woman as force in history”) lijnrecht ingaat tegen dat van Simone DE BEAUVOIR. Deze historica gelooft helemaal niet in de vrouw als eeuwig slachtoffer en ziet haar als de drijvende kracht in de historische ontwikkeling. Niet helemaal ten onrechte krijgt haar werk, ondanks manifeste tekorten, de laatste jaren blijkbaar steeds meer aandacht in „ernstige” studies. Vgl. Sheila Ryan JOHANSSON (1976) 401-2; 403; 405 (haar opvattingen geconfronteerd met de „'victim' interpretation” van Simone DE BEAUVOIR die volgens de auteur beide aandacht verdienen).

logische situatie van de vrouw, en ze put hierbij uit inzichten van de biologie, filosofie, psychoanalyse, antropologie, geschiedenis. De klemtoon ligt op de eeuwenlange onderdrukking en uitbuiting van de vrouw waaraan vrouwen — aldus de filosofie — overigens zelf schuld hebben. Er bestaan volgens haar geen typisch vrouwelijke taken, er bestaat geen specifiek vrouwelijke natuur, er bestaan enkel cultureel en maatschappelijk bepaalde vrouwelijke eigenschappen en rollen. „Je wordt niet als vrouw geboren, je wordt vrouw gemaakt”, zo zou men haar standpunt in haar eigen woorden kunnen weergeven. Op grond daarvan roept ze haar lezers op zich bewust te worden van het onrecht hen aangedaan door een patriarchale samenleving, spoort ze hen aan „bevrijding” te zoeken in het socialisme. De filosofe heeft haar betoog een (niet altijd even stevige) historische onderbouw meegegeven. Het zal wel weinigen verwonderen dat de Griekse vrouw in haar ogen een soort slavin is en dat de emancipatie van haar Romeinse soortgenote alleen maar schijn is.

Dit boek sloeg in als een donderslag bij de spreekwoordelijk heldere hemel. Toch duurde het tot ver in de beruchte jaren zestig — de jaren toen alles kon en alles mocht — vooraleer in de V.S. een tweede feministische golf — „the women's liberation movement” — zich begon te manifesteren⁸⁸. Vrouwen en jeugdigen hadden met elkaar gemeen dat ze beiden een verdrukte, „marginale” groep vormden. Over de grenzen van geslacht, ras, milieu en natie heen sloegen ze de handen in elkaar, niet zonder resultaat, want ze beïnvloedden daadwerkelijk het maatschappelijk gebeuren, alhoewel minder ingrijpend wellicht dan ze in hun jeugdig en vrouwelijk enthousiasme gehoopt hadden.

Deze tweede feministische beweging, die al vlug vanuit Noord-Amerika overwaaide naar Europa (met onder meer de dolle mina's), had ruimere doelstellingen dan de eerste. De suffragettes van het begin van de eeuw waren in de grond „nette burgerdames” die om hervormingen vroegen, zonder echter, zoals Germaine Greer het in haar ophefmakend boek „The female eunuch” (1970) uitdrukt, huwelijk, gezin, privaateigendom en staat echt te bedreigen, zonder ernaar te streven „de maatschappij op te blazen of God te onttronen”. De „onnette burgervrouwen” van de tweede feministische golf daarentegen schreeuwden, zoals dezelfde feministe schrijft, om revolutie en vrijheid⁸⁹. Dat ze dat ook schriftelijk deden, werd uiteraard in de hand gewerkt door het feit dat steeds meer vrouwen de collegebanken van de universiteiten waren gaan bevolken.

88. De literatuur hierover is uiteraard enorm. Zie b.v. Anneke VAN BAALEN en Marijke ECKELSCHOT (1980) 269 e.v.

89. Germaine GREER (1972) 7-8.

Aanvankelijk ging de aandacht in feministische geschriften vooral uit naar hedendaagse vormen van vrouwenonderdrukking, want enkel heden en toekomst zouden belang hebben, — *niet* het verleden waarvan men zich het slachtoffer voelde. Geschiedenis werd in vrij brede kring gewantwoord als een restant van een patriarchale, kapitalistische bourgeois-maatschappij. Als men dan toch dat verleden erbij haalde (of sleurde), gebeurde dat nogal eens in meestal oppervlakkige historische inleidingen op algemene werken waarin men het graag had over Amazonen (en heksen) als heldinnen en prototypes van geëmancipeerde vrouwen⁹⁰.

Het nogal sterk verbreide wantrouwen van feministen van het eerste uur tegenover historisch vrouwenonderzoek — minstens ten dele een gevolg van de wijze waarop men „soortgenoten” door „seksistische” mannelijke historici behandeld, zo niet mishandeld, zag — is de laatste jaren zeker niet meer algemeen⁹¹. „Women’s History is indispensable and essential to the emancipation of women”, zo schrijft Gerda Lerner⁹², en zij staat met haar opvatting lang niet alleen. Velen worden gedreven door een — overigens niet noodzakelijk ongezonde — nieuwsgierigheid⁹³, maar *curiositas* is niet de enige drijfveer. Meer en meer zijn vrouwen gaan beseffen dat men, wil men weten wat hun sekse in wezen is en wat ze kan bereiken, een greep moet krijgen op, weet moet hebben van datgene wat soortgenoten in het verleden al dan niet presteerden, dat men moet weten of, en, vooral, waarom vrouwen in dat verleden in mindere of meerdere mate onderdrukt werden⁹⁴, dat men moet weten of het

90. Els KLOEK (1981) 9. Centraal staan de Amazonen in het ophefmakend en provocerend boek van Helen DINER uit 1965. In haar inleiding op de editie van 1973 typeert Brigitte BERGER dit werk „as a reaction from a masculine era that passionately engaged in the glorification of the male element in life, love, art, and thought” (p. V). — De populariteit van de Amazonen bij feministen (vrij recent onder meer Page DUBOIS, 1982) ligt voor de hand, want, zoals P. WALCOT (1984) 42 schrijft, „they are everything a woman ought not to be and they define the norm and the acceptable by setting that norm on its head; [...] They challenged and defied woman’s function as wife and as mother [...]”. Toch wordt tegenwoordig ook door overtuigende feministen doorgaans niet meer echt geloofd in „the nonsense of the Amazons and primitive matriarchies” (Thomas FLEMING, in: *The classical Journal*, 81, 1986, 75). Voor het matriarchaat, vgl. n. 95.

91. Toch is dat wantrouwen ook nu nog niet helemaal verdwenen, tot spijt van een feministe als Natalie Harris BLUESTONE (1987) 16: „I also regret some recent [feminist] writers’ underestimation of the human accomplishments of the past, simply because they are the work of the dominant male culture. I consider it a mistake to elevate the supposed female virtues over the worth of logical analysis and rational principles”. Scherp reageert dezelfde auteur ook tegen heel wat feministen „who condemn reason itself” (p. 6; vgl. p. 16-17, 194-195) als zou „verstand” iets typisch mannelijks zijn.

92. Gerda LERNER (1986) 3. Vgl. de auteurs in n. 94.

93. Zie b.v. Natalie KAMPEN (1981) 15: „Curiosity about my own position in the contemporary world led me back to the ‘silent women’ of the past, to question them about their through their inscriptions and visual imagery”.

94. Zie b.v. Anneke VAN BAALen en Marijke ECKELSCHOT (1980) 14; „Dit boek hebben we geschreven om te laten zien dat de samenleving veranderbaar is, dat de geschiedenis van de

zagezegde zwakke geslacht de man ooit domineerde, — voor velen een hoopvolle gedachte, een soort wensdroom, die allerlei speculaties in het leven riep over de reeds vermelde Amazonen en het matriarchaat, een verloren paradijs dat ooit bestaan zou hebben⁹⁵. Het zoeken naar de „roots” kan tevens leren hoe allerlei „seksistische” opvattingen een produkt zijn van maatschappelijke factoren, dus niets te maken hebben met een onveranderlijke, „eeuwige” vrouwelijke natuur, iets waarin de meeste feministen overigens niet geloven⁹⁶.

Studies over vrouwengeschiedenis zijn de laatste jaren bijzonder talrijk. De meeste daarvan gaan niet zo heel ver terug in het verleden. Ze handelen vaak over de strijd voor het vrouwenstemrecht (het aantal publikaties hierover is haast niet te tellen) of gaan amper een paar eeuwen terug in de tijd⁹⁷. Bepaalde onderzoekers willen echter verder doordringen in de nevelen van het verleden. Dat de Grieks-Romeinse Oudheid — evenals het vroege christendom dat we in deze uiteenzetting terzijde laten — ruime belangstelling kreeg, ligt voor de hand⁹⁸, want daar werd de basis gelegd van onze beschaving,

menschheid een geschiedenis is van veranderingen. Veranderingen waarin vrouwen een belangrijke rol hebben gespeeld. Wij hebben dit boek 'Geschiedenis van de vrouwentoeekomst' genoemd, omdat wij geloven dat de bestudering van de veranderlijkheid, de beweeglijkheid van de geschiedenis, inzichten verschaft voor de aanpak van het heden, en daarom de toekomst. Wij hopen dat vrouwen — door haar eigen geschiedenis te ontdekken — de wil om die geschiedenis te beïnvloeden, de wens 'om haar schouder onder het wiel van de geschiedenis te zetten' terug te krijgen"; Renate BRIDENTHAL en Claudia KOONZ (1977) IX: „This book was conceived in the turmoil of the early seventies. [...] Why are women treated differently from men? Why should this inequality continue? Part of the solution lay in an understanding of history. This made it important to ask how that inequality came to be"; Olwen HUFTON (1983) 126: „At risks of oversimplification, a feminist approach to the past seeks to use history to explain the more recent status of women and to discern in the past the degree of, and trends in, female exploitation"; Michelle PERROT (1986) 13: „Préoccupée de saisir les fondements de la domination et de l'oppression, aimantée par les visages de la femme victime, battue, trompée, humiliée, sous-payée, seule, prostituée, cette histoire a été celle du malheur féminin”.

95. Meer over het geloof in het matriarchaat — dat gevoed werd (en wordt) door de studies van Johann Jacob BACHOFEN (1861) en Friedrich ENGELS (1884) — in een volgende bijdrage.

96. Zie b.v. Joan KELLY-GADOL (1976) 809-10: „Basic to feminist consciousness [is the conviction that] the relation between the sexes is a social and not a natural one. Woman's situation is a social matter”; 813-814; 814: „[...] that what had been taken as 'natural' was in fact man-made, both as social order and as description of that order as natural and physically determined”; Joyce OUTSHOORN (1989) 5-6: „Het feminisme van de tweede golf stelde zich van meet af aan op het standpunt dat het biologische verschil [tussen de geslachten] niet hetzelfde was als het sociale mannelijk of vrouwelijk”. Deze opvatting wordt bijgetreden door, of ontleend aan, antropologen zoals Susan Carol ROGERS (1978) 132; Jules DE LEEUWE (1978) 9; 18-19 (die spreekt over de „geenszins vastliggende maar veranderlijke en beïnvloedbare menselijke natuur”). Meer hierover in een volgende bijdrage.

97. Vgl. Els KLOEK (1981) 9; Leanna GOODWATER (1975) 1, die er ook op wijst dat vele feministen zich enkel tot de Amerikaanse geschiedenis beperken, „as though the history of woman began a century ago on this side of the Atlantic”.

98. Zie b.v. Leanna GOODWATER (1975) 2: „The future, and what we can make of it, is rightly our major concern, but it should not obscure the lesson of the old truism, that you can't tell where you're going if you don't know where you've been. To know what we can achieve in the future we must come to grips with what we have been able to achieve in the past, and

daar werd voor het eerst openlijk gediscussieerd over „the difficulties of women's life”⁹⁹. Ik zou niet durven beweren dat het classicae of oud-historicae waren die voor het eerst het belang van vrouwengeschiedenis inzagen — „van nature” voelen wetenschappers uit dit vakgebied zich (zeker niet enkel op dit domein) eerder onwennig op de frontlijn — maar alleszins speelden ze al vrij vlug een belangrijke rol. Een mijlpaal in dit soort onderzoek was het toen nog vrij obscure Amerikaanse tijdschrift „Arethusa” dat in 1973 voor het eerst een speciaal nummer aan de vrouw in de Oudheid wijdde¹⁰⁰. Daarin was een selecte bibliografie opgenomen van de hand van Sarah B. Pomeroy¹⁰¹, chairperson (sic) van een pas opgerichte „Women's Caucus of the American Philological Association”, die kort nadien, in 1975 — al dan niet toevallig het internationale jaar van de vrouw — haar „Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity” liet verschijnen, een boek waarin ze, in amper 265 pagina's een periode van zowat vijftienhonderd jaar overspant in een poging „to find out about the realities of women's existence in the ancient world rather than concentrate on the images that man had of women”¹⁰². Met dit boek werd ze „a sort of 'godmother' to feminist classicists”¹⁰³, hiermee diende ze niet enkel het belang van de

in our society, so strongly influenced by the Greeks and Romans, an understanding of woman's place amongst them takes on special significance”; Phyllis CULHAM (1987) 9: „In particular, a focus upon women in classical antiquity may try to claim the added advantage of explaining current female roles and status by examining their origins at the roots of what we often call western civilisation”.

99. Mary R. LEFKOWITZ (1981) IX. Niet ten onrechte verschijnen dan ook studies over de Grieks-Romeinse en christelijke Oudheid in bundels die handelen over de Middeleeuwen (of latere periodes). Vgl. b.v. de artikels van Jan N. BREMMER (1985) 25-36 (Griekse Oudheid) en G. QUISPÉL (1985) 112-120 (christelijke Oudheid) in een bundel uitgegeven door R.E.V. STUIP en C. VELLEKOOP (1985) en dat van Pauline SCHMITT-PANTEL (1984) 98-109 uitgegeven door Michelle PERROT (1984).

100. Een tweede themanummer verscheen in 1978. De bijdragen uit beide bundels werden dan gepubliceerd door John PERADOTTO en J.P. SULLIVAN (1984). Themanummers over de vrouw in de Oudheid verschenen ook in b.v. de tijdschriften *Helios* (ed., Marilyn SKINNER, 1987) en *Lampas* (ed. Josine H. BLOK, 1984).

101. Sarah B. Pomeroy (1973) 125-152. Deze bibliografie werd hernomen in John PERADOTTO en J.P. SULLIVAN (1984) 315-342, waar men op p. 343-372 een aanvulling vindt (de literatuur na 1973). De auteur zelf spreekt op p. 345 wellicht terecht over de „the first modern bibliography on this subject” maar gaat toch wat luchthartig voorbij aan de bibliografie van Leanna GOODWATER (1975) die, ondanks duidelijke tekorten, toch een nuttig werkinstrument blijft dat eveneens gegroeid is uit feministisch ideeëngoed. Vgl. de woorden geciteerd in n. 98.

102. Sarah B. Pomeroy (1975) 229. Het boek is de uitwerking van een „undergraduate syllabus” gepubliceerd in John PERADOTTO en J.P. SULLIVAN (1984) 373-377.

103. Aldus Thomas Fleming, in: *The classical journal*, 81 (1986) 78. Vgl. b.v. Mary R. LEFKOWITZ (1981) VII: „Until Sarah Pomeroy's 'Goddesses [...]' was published in 1975 little had appeared in print that called attention to the realities of woman's life in the ancient world”; Maria-Viktoria ABRICKA, in: *American journal of philology*, 97 (1976) 312: „the standard for future research”; J.P.V.D. Balsdon, in: *Classical review*, 27 (1977) 207: „as for the thoroughness of the author's research and the high quality of her own classical scholarship, there cannot be a moment's doubt. [...] an authoritative work”; Josine H. Blok (1984) 5-6: „[...] Zo sluit *Goddesses* op uitnemende wijze een periode af; het is hier de vraag in hoeverre het als uitgangspunt voor nieuw onderzoek kan dienen”.

hedendaagse vrouw, maar ook dat van de klassieke studies door de grote belangstelling en waardering die ze — ondanks bepaalde kritieken die bij een zo ruim opgezet werk wel onvermijdelijk zijn — met haar provocerend „waagstuk” ook buiten het eigen vakgebied wist te wekken.

Sarah B. Pomeroy is in zekere zin de eerste die de vrouw uit de klassieke Oudheid vanuit feministisch perspectief behandelde. Ze heeft op korte tijd „school” gemaakt. Zonder te overdrijven kan men zeggen dat de geschiedenis van de vrouw in de Oudheid momenteel in hoofdzaak door vrouwen geschreven wordt¹⁰⁴ en dat dit soort onderzoek een volwaardige „specialisatie” binnen het domein van de klassieke studies geworden is. Maar hierover, evenals over de accenten in de hedendaagse geschiedschrijving over de vrouw, zal een volgende bijdrage handelen.

Bibliografie

- ARDENER, Shirley (ed.), *Defining females, The nature of women in society*, [Oxford women's series], London: Croon Helm, 1978, 227 p.
- ARRIGONI, Giampiera (ed.), *Le donne in Grecia*, [Collana storia e società], Roma/Bari: Laterza, 1985, XXX, 447 p., 44 ill.
- ARTHUR, Marilyn B., *Review essay. Classics*, in: „Signs” 2 (1976) 382-403.
- ASSA, Janine, *Les grandes dames romaines*, [Le temps qui court, 9], Paris: Seuil, 1958, 197 p., ill.
- BACHOFEN, Johann Jacob, *Das Mutterrecht. Die Untersuchung über die Gynäkokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*, Stuttgart, 1861, 1177 p.
- BALSDON, J.P.V.D., *Roman women: Their history and habits*, London: Bodley Head, 1977, (5), 355 p.
- BEARD, Mary R., *Woman as force in history. A study in traditions and realities*, New York: The MacMillan Company, 1946, IX, 369 p.
- BLOK, Josine H., *Vrouwen en de antieke wereld — isolement en integratie*, in: „Lampas” 17 (1984) 5-27.
- BLOK, Josine H. (ed.), *Vrouwen in de klassieke oudheid*, Lampas (themanummer), 1984, 122 p.
- BLUESTONE, Natalie Harris, *Women and the ideal society. Plato's „Republic” and modern myths of gender*, Amherst: University of Massachusetts Press, 1987, X, 238 p.
- BOCK, Gisela, *Geschiedenis, vrouwengeschiedenis, geschiedenis der seksen*, in: „Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland” ed. F. Van Basow et al. [Historische studies. Uitgegeven vanwege het instituut voor geschiedenis der rijksuniversiteit te Utrecht, 45], Groningen: Wolters-Noordhoff / Forsten, 1987, 73-99.

104. Duidelijk blijkt dit uit publikaties die een overzicht geven van het onderzoek naar de vrouw in de Grieks-Romeinse Oudheid: Marilyn B. ARTHUR (1976) 382-403; Patrizia Li-viabella FURIANI (1986) 275-282; Elaine FANTHAM (1986) 1-24; David HARVEY (1984) 45-47 (eerder oppervlakkig); Marilyn SKINNER (1987) 1-7; Gillian CLARK (1989). — Vanzelfsprekend geldt dit niet enkel voor de klassieke Oudheid. Zie Gisela BOCK (1987) 73-74 met n. 3.

- BOCK, Gisela, *Challenging dichotomies: theoretical and historical perspectives on women studies in the humanities and social sciences*, [EUI working paper, 89/396], Firenze: European University Institute, 1989, 33 p.
- BREMMER, Jan N., *De vrouw in de Griekse wereld*, in: „Middeleeuwen over vrouwen” deel 2, ed. R.E.V. Stuip/C. Vellekoop' Utrecht: HES, 1985, 25-36.
- BRIDENTHAL, Renate / KOONZ, Claudia (ed.), *Becoming visible, Women in European history*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1977, X, 510 p.
- BRUNS, Ivo, *Frauenemanzipation in Athen: ein Beitrag zur attischen Kulturgeschichte des fünften und vierten Jahrhunderts*, Kiel: Schmidtii & Klauinigii, 1900.
- BULLOUGH, Vern L., *The subordinate sex. A history of attitudes toward women*, Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 1973, VIII, 375 p.
- BURCK, Erich, *Die Frau in der griechisch-römischen Antike*, [Tusculum Schrifte], München: Heimeran Verlag, 1969, 107 p., ill.
- BURGARD, Roswitha, *Hoe vrouwen „gek” worden gemaakt. Onderzoek naar seksistische methoden in de hulpverlening, Baarn*: In den Toren, 1980, 191 p.
- CAMERON, Averil / KUHR, Amelie, *Images of women in antiquity*, London / Canberra: Croom Helm, 1983, 323 p. ill.
- CAMPESE, Silvia / MANULI, Paola et al., *Madre materia. Soziologia e biologia della donna greca*, Torino: 1983, 212 p.
- CANTARELLA, Eva, *Pandora's daughters. The role and status of women in Greek and Roman antiquity*, (Transl. M.B. Fant; pref. M.R. Lefkowitz), Baltimore/London: The University Press, 1987, XIV, 229 p.
- CARCOPINO, Jerome, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris: Hachette, 1939, 348 p.
- CARROLL, Berenice A., *Mary Beard's „Woman as force in history”: A critique*, in: „Liberating women's history. Theoretical and critical essays”, ed. B. A. Carroll Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 1976, 26-41.
- CARROLL, Berenice A., (ed.), *Liberating women's history. Theoretical and critical essays*, Urbana / Chicago: University of Illinois Press, 1976, XIV, 434 p.
- CLARK, Gillian, *Roman women*, in: „Greece and Rome” 28 (1981) 193-212.
- CLARK, Gillian, *Women in the ancient world*, [New surveys in the classics, 21], Oxford: Oxford University Press, 1989, 46 p., 10 ill.
- COHEN, David, *Seclusion, separation, and the status of women in classical Athens*, in: „Greece and Rome” 36 (1989) 3-15.
- CULHAM, Phyllis, *Ten years after Pomeroy: Studies of the image and reality of women in antiquity*, in: „Rescuing Creusa: New Methodological approaches to women in antiquity”, ed. M. Skinner”, [Helios (Special issue, N.S. 13, 2)], Lubbock: Texas Tech University Press, 1987, 10-30.
- DAUPHIN, Maria et al., *L'histoire des femmes. Culture et pouvoir des femmes: essai d'historiographie*, in: „Annales (Economie, société, civilisations)” 41 (1986) 271-293.
- DAVIS, Elizabeth Gould, *The first sex*, [Penguin Books], Baltimore: 1971.
- DAVIS, Natalie Zeman, *Vrouwengeschiedenis in verandering. Het Europese voorbeeld*, in: „Jaarboek voor vrouwengeschiedenis” 2 (1981) 236-263.
- D'EAUBONNE, Françoise, *Histoire et actualité du féminisme*, Paris: Alain Moreau, 1972, 399 p.
- DE BEAUVOIR, Simone, *Le deuxième sexe. I. Les faits et les mythes. II. L'expérience vécue*, Paris: Gallimard, 1949.
- DE BEAUVOIR, Simone, *Wij vrouwen. Over emancipatie en feminisme*, (inl. J. Holierhoek), Hilversum: Goossens, 1979, 174 p.
- DE LEEUWE, Jules, *De seksen sinds de steentijd*, Groningen: Konstapel, 1978, 206 p.
- DE PISSARJEVSKY, Lydie, *Féminisme antique et le féminisme moderne. Conférence donnée à la „Ligue pour l'Action Morale”, à Lausanne*, Lausanne: Ligue pour l'Action Morale, 1913, 32 p.

- DE STE. CROIX, G.E.M., *Women*, in: „The class struggle in the ancient Greek world / G.E.M. de Ste. Croix” New York: Cornell University Press, 1981, 98-111; 454-458.
- DEGLER, Carl N., *Is there a history of women?*, Oxford: Clarendon Press, 1975, 31 p.
- DEL CASTILLO, Alvarez, *La emancipación de la mujer romana en el siglo 1 dC*, [Colección monográfica Universidad de Granada, 42], Granada, 1976.
- DEN BOER, Willem, *Women in religion and morality. Some historical aspects*, in: „Private morality in Greece and Rome. Some historical aspects” Brill [Mnemosyne. Bibliotheca classica Batava. Supplementum, 57], Leiden: 1979, 242-271.
- DICKISON, Sheila K., *Women in antiquity: a review-article*, in: „Helios” 4 (1976) 59-69.
- DINER, Helen, *Mothers and Amazons: the first feminine history of culture*, (Transl. J.P. Lunding, intr. Br. Berger), Garden City/New York: Anchor Press / Doubleday, 1973 (1965), XXVI, 254 p.
- DIXON, Suzanne, *Infirmitas sexus: Womanly weakness in Roman law*, in: „Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis” 52 (1984) 343-371.
- DUBOIS, Page, *Centaurs and Amazons. Women and the pre-history of the great chain of being*. [Women and culture series], Michigan: Ann Arbor University of Michigan Press, 1982, XI, 161 p.
- ELIAS, Norbert, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, 2 vol. [Aula, 705 en 706] Utrecht / Antwerpen, Spectrum, 1962, 753 p.
- ENGELS, Friedrich, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*, Berlin: 1884.
- EYBEN, Emiel, *Bedenkingen bij de Latijnse literatuur uit de „Zilveren Eeuw”*, in: „Kleio” 16 (1987) 114-121.
- EYBEN, Emiel, *Mann und Frau im frühen Christentum*, in: „Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann” ed. J. Martin / R. Zoepfel, [Familie Kindheit Jugend, 3, 2], Freiburg/München: Verlag Karl Alber, 1989, 565-605.
- FANTHAM, Elaine, *Women in antiquity. A selective (and subjective) survey, 1979-1984*, in: „Echos du monde classique” 30 (1986) 1-24.
- FARGE, Arlette, *Pratique et effets de l'histoire des femmes*, in: „Une histoire de la femme et elle possible?”, ed. M. Perrot” Marseille/Paris: Rivages, 1984, 17-47.
- FAU, Guy, *L'émancipation féminine dans la Rome antique*, [Confluents, 4], Paris: Les Belles Lettres, 1978, 220 p.
- FOLEY, Helene P. (ed.), *Reflections of women in antiquity*, New York / Paris: Gordon and Breach, 1981, XVII, 420 p.
- FURIANI, Patrizia Liviabella, *Il fenomeno donna nella Grecia antica*, in: „Giornale italiano di filologia” 38 (1986) 275-282.
- GOMME, Arnold Wycombe, *The position of women in Athens in the fifth and fourth centuries*, in: „Classical philology” 20 (1925) 1-25.
- GOODWATER, Leanna, *Women in antiquity. An annotated bibliography*, Metuchen, N.J.: The Scarecrow Press, 1975, IV, 171 p.
- GORDON, Ann D. / BUBLE, Mari Jo / DYE, Nancy Schrom, *The problem of women's history*, in: „Liberating women's history. Theoretical and critical essays” ed. B.A. Carroll” Urbana / Chicago: University of Illinois Press, 1976, 75-91.
- GOULD, John, *Law, Custom and myth: aspects of the social position of women in classical Athens*, in: „Journal of Hellenic studies” 100 (1980) 38-59.
- GREER, Germaine, *De vrouw als eunuch*, Amsterdam: Meulenhof, 1972, 312 p.
- HALLETT, Judith P., *The role of women in Roman elegy: counter-cultural feminism*, in: „Arethusa” 6 (1972) 103-124.
- HEMELRIJK, Emily A., *Het gedrag van Romeinse vrouwen: ideaal en werkelijkheid*, in: „’t Is kwaad gerucht als zij niet binnen blijft. Vrouwen in oude culturen, ed. F. van Dijk-Hemmes, [Tekst en maatschappij, 3], Utrecht: Hes, 1986, 36-60.
- HUFTON, Olwen, *Women in history. I. Early modern Europe*, in: „Past and present” 101 (1983) 125-141.

- HUMPHREYS, Sally C., *The family, women, and death*, Boston: Routledge & Kegan Paul, 1983, XIV, 210 p.
- JOHANSSON, Sheila Ryan, „Herstory” as history: A new field or another fad?, in: „Liberating women’s history. Theoretical and critical essays” ed. B.A. Carroll, Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 1976, 400-430.
- KAMPEN, Natalie B., *Image and status: Roman working women in Ostia*, Berlin, 1981, 188 p.
- KELLY, Joan, *Women, history and theory. The essays of Joan Kelly*, Chicago/London: The University of Chicago Press, 1984, XXVI, 163 p.
- KELLY, Joan, *Early feminist theory and the „Querelle de femmes”*, in: „Women, history and theory. The essays of Joan Kelly”, [Women in culture and society], Chicago / London: The University of Chicago Press, (1984) 65-109.
- KELLY, Joan, *Did women have a renaissance?*, in: „Women, history and theory. The essays of Joan Kelly” [Women in culture and society], Chicago/London: The University of Chicago Press, (1984) 19-50.
- KELLY-GADOL, Joan, *The social relation of the sexes: methodological implications of women’s history*, in: „Signs” 1 (1976) 809-823.
- KELLS, Eva C., *The reign of the Phallus. Sexual politics in ancient Athens*, New York / Cambridge: Harper & Row, 1985, 452 p.
- KITTO, H.D.F., *The Greeks*, [Penguin books A/220], Hammondsworth: Penguin books, 1951, 256 p.
- KLOEK, Els, *Gezinshistorici over vrouwen. Een overzicht van het werk van gezinshistorici en de betekenis daarvan voor vrouwengeschiedenis*, [ASVA/SUA skriptierceeks, 4], Amsterdam: SUA, 1981, 100 p.
- LE GOFF, Jacques (ed.), *La nouvelle histoire*, [Historiques, 47], Bruxelles: Complexe, 1988 (2), 334 p.
- LEFKOWITZ, Mary R., *Heroines and hysterics*, London: Duckworth, 1981, IX, 96 p.
- LEFKOWITZ, Mary R. / FANT, Maureen B., *Women’s life in Rome and Greece. A source book in translation*, London: Duckworth, 1982, XIII, 294 p.
- LERNER, Gerda, *Placing women in history: A 1975 perspective*, in: „Liberating women’s history. Theoretical and critical essays”, ed. B.A. Carroll, Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 1976, 357-367.
- LERNER, Gerda, *New approaches to the study of women in American history*, in: „Liberating women’s history. Theoretical and critical essays”, ed. B.A. Carroll” Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 1976, 345-356.
- LERNER, Gerda, *The creation of patriarchy*, [Women and history, 1], New York / Oxford: Oxford University Press, 1986, XVI, 318 p., ill.
- LÉVY, Edmond (ed.), *La femme dans les sociétés antiques. Actes des colloques de Strasbourg (mai 1980 et mars 1981)*, [Contributions et travaux de l’institut d’histoire romaine, 2], Strasbourg: Univ. des sciences humaines de Strasbourg, 1983, 155 p.
- LLOYD, Trevor, *Vrouwen in opstand. De internationale suffragettebeweging*, (Vert. F. Kliphuis), Leiden: A.W. Sijthoff, 1970, 127 p., ill.
- MILES, Rosalind, *Stiefdochter van de tijd. De vrouw als paria van de geschiedenis*, (Vert. M. Versluys), Utrecht/Antwerpen: A.W. Bruna Uitgevers BV, 1989, 285 p.
- MILL, John Stewart, *The subjection of women*, [The world’s classics, 170], 2 vol., London: Oxford University Press, 1971 (1869), 425, 548 p.
- MORTLEY, Raoul, *Womanhood: the feminine in ancient Hellenism, Gnosticism, Christianity, and Islam*, Sydney: Delacroix, 1981, X, 119 p., ill.
- NÈVE, Paul L., *Het zwakke geslacht: Beschermd of uitgesloten*, in: „Sine invidia communico. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. A.J. de Groot”, Nijmegen, 1985, 173-196.
- OKELY, Judith, *Simone de Beauvoir. A Re-Reading*, London: Virago, 1986, XVIII, 174 p.
- OLSHAUSEN, Eckart (ed.), *Die Frau in der Gesellschaft: Vorträge und Beiträge zur Antike als Grundlage für Deutung und Bewältigung heutiger Probleme*, [Humanistische Bildung, 11], Stuttgart: Klett, 1987, 139 p.

- OUTSHOORN, Joyce, *Een irriterend onderwerp. Verschuivende conceptualisering van het sekseverschil*, Nijmegen: SUN, 1989, 32 p.
- PERADOTTO, John / J.P. SULLIVAN, *Women in the ancient world. The Arethusa papers*, [SUNY Series in Classical Studies], Albany: State University of NY Press, 1984, 377 p.
- PERROT, Michelle, *Pratique et effets de l'histoire des femmes*, in: „Une histoire de la femme est-elle possible?“ ed. M. Perrot, Marseille/Paris: Rivages, 1984, 17-35.
- PERROT, Michelle (ed.), *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Marseille / Paris: Rivages, 1984, 277 p.
- PICHON, René, *Les questions féminines dans l'ancienne Rome*, in: „Revue des deux mondes“ 10 (1912) 763-793.
- PLEKET, Harry W., *The social position of women in the Greco-Roman World*, in: „Texts on the social history of the Greek World“, [Textus minores, 41], Leiden: E.J. Brill, 1969, 1-41.
- PLEKET, Harry W., *Vrouw en maatschappij in de Grieks-Romeinse wereld*, in: „Spiegel historisch“ 5 (1970) 76-82.
- POMEROY, Sarah B., *Selected bibliography on women in antiquity*, in: „Arethusa“ 6 (1973) 125-157.
- POMEROY, Sarah B., *Goddesses, whores, wives and slaves. Women in classical antiquity*, New York: Schocken, 1975, XIII, 265 p., 3 pl. ill.
- POMEROY, Sarah B., *Selected bibliography on women in classical Athens*, in: „Women in the ancient world. The Arethusa papers“, ed. John Peradotto / J.P. Sullivan, New York: State University of NY Press, 1984, 315-377.
- POST, L.A., *The feminism of Menander*, in: „Classical weekly“ 19 (1926) 198-202.
- QUISPEL, G., *De vrouw in het christendom*, in: „Middeleeuwen over vrouwen, ed. R.E.V. Stuip / C. Vellekoop, Utrecht: HES, 1985, 112-120.
- RAPP, Rayna, *Review essay. Anthropology*, in: „Signs“ 4 (1979) 497-513.
- REEKMANS, Tony, *Comparatisme en projectie in de geschiedschrijving over de oudheid*, Lezing Leuven: Not published, 1989, 27 p.
- REYS, Jeske / Van LOOSBROEK, Tineke, et al. (ed.), *De eerste feministische golf* [Jaarboek voor vrouwengeschiedenis], Nijmegen: SUN, 1985, 207 p.
- RICHTER, Donald C., *The position of women in classical Athens*, in: „The classical Journal“ 67 (1971) 1-8.
- ROGERS, Susan Carol, *Woman's place: a critical review of anthropological theory*, in: „Comparative studies in society and history“ 20 (1978) 123-162.
- ROSALDO, Michelle Zimbalist, *The use and abuse of anthropology: reflections on feminism and cross-cultural understanding*, in: „Signs“ 5 (1980) 389-417.
- ROSALDO, Michelle Zimbalist / LAMPHERE, Louise, *Woman, culture and society*, Stanford: Stanford University Press, 1974, XI, 352 p.
- ROWBOTHAM, Sheila, *Hidden from history. Rediscovering women in history from the 17th to the present*, New York: Pantheon Books, 1974, XXXIII, 183 p.
- SALVATORE, A., *L'immoralité des femmes et la décadence de l'Empire selon Tacite*, in: „Les études classiques“ 22 (1954) 245-269.
- SANCISI-WEERDENBURG, Helcen, *Vrouwen in verborgen werelden*, in: „'t Is kwaad gerucht als zij niet binnen blijft. Vrouwen in oude culturen“ ed. F. van Dijk-Hemmes, [Tekst en maatschappij, 3], Utrecht: Hes, 1986, 11-35.
- SAVALLI, Ivana (ed.), *La donna nella società della Grecia antica*, Bologna: Pàtron, 1983, 276 p.
- SCHMIDT, Dolores Barracano / SCHMIDT, Earl Robert, *The invisible woman: The historian as professional magician*, in: „Liberating women's history. Theoretical and critical essays, ed. B.A. Carroll“, Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 1976, 42-54.
- SCHMITT-PANTEL, Pauline, *La différence des sexes, histoire, anthropologie et cité grecque*, in: „Une histoire des femmes est-elle possible?“ ed. M. Perrot Marseille / Paris: Rivages, 1984, 97-119.

- SCHULLER, Wolfgang, *Frauen in der griechischen Geschichte*, [Konstanzer Bibliothek, 3], Konstanz: Universitätsverlag, 1985, 142 p., ill.
- SCHULLER Wolfgang, *Frauen in der römischen Geschichte*, [Konstanzer Bibliothek, 4], Konstanz: Universitätsverlag, 1987, 152 p., ill.
- SCOTT, Ann Firor, *Woman's place is in the history books*, in: „Making the invisible woman visible”, ed. A.F. Scott, Urbana/Chicago: 1984, 361-370.
- SCOTT, Joan Wallach, *Gender: A useful category of historical analysis*, in: „American historical review” 91 (1986) 1053-1075.
- SCOTT, Joan Wallach, *Vrouwengeschiedenis: de geschiedenis beschrijven. De „discussie” in de afgelopen tien jaar*, in: „Jaarboek voor vrouwengeschiedenis” 5 (1984) 131-152.
- SELTMAN, Charles, *Women in Antiquity*, London: Pan Books, 1956.
- SELTMAN, Charles, *The status of women in Athens*, in: „Greece and Rome” 2 (1955) 119-124.
- SIRAGO, Vito, *Femminismo a Roma nel primo impero*, Soveria: Mannelli Rubbettino, 1983, 233 p.
- SKINNER, Marilyn, *Rescuing Creusa: New Methodological approaches to women in antiquity*, [Helios (Special issue, New series, 13, 2)], Lubbock: Texas Tech University Press, 1987, 175 p.
- SLATER, Philip E., *The glory of Hera. Greek mythology and the Greek family*, Boston: Beacon Press, 1968.
- SMITH, Hilda, *Feminism and the methodology of women's history*, in: „Liberating women's history. Theoretical and critical essays”, ed. B.A. Carroll, Urbana / Chicago: University of Illinois Press, 1976, 368-384.
- STONE, Lawrence, *The past and the present revisited*, London/New York: Routledge & Kegan Paul, 1987.
- STUIP, R.E.V./VELLEKOOP, C., *Middeleeuwen over vrouwen*, [Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek, 3-4], 2 nl., Utrecht: HES, 1985, 208 p.
- TEUFER, Johannes, *Zur Geschichte der Frauenemanzipation im alten Rom. Eine Studie zu Livius 34, 1-8*, Leipzig: B.G. Teubner, 1913.
- THRAEDE, Klaus, *Frau*, in: „Reallexikon für Antike und Christentum” 8 (1972) 197-269.
- THRAEDE, Klaus, *Ärger mit der Freiheit. Die Bedeutung von Frauen in Theorie und Praxis der alten Kirche*, [Kennzeichen, 2], Gelnhäuser-Verlag, 1977, 31-182.
- THRAEDE, Klaus, *Der Mündigen Zähmung. Frauen im Urchristentum* in: „Die Frau in der Gesellschaft. Vorträge und Beiträge zur Antike als Grundlage für Deutung und Bewältigung heutiger Probleme”, [Humanistische Bildung, 11], Stuttgart: Ernst Klett Druckerei, 1987, 93-121.
- UGLIONE, Renato (ed.), *La donna nel mondo antico. Atti del convegno nazionale di studi su la donna nel mondo antico, Torino, 21-22-23 Aprile 1986*, Torino: Associazione ital. di cultura classica, 1986, 303 p.
- VAN BAALEN, Anneke / ECKELSCHOT Marijke, *Geschiedenis van de vrouwentoeekomst*, Amsterdam: Feministische uitgeverij De Bonte Was, 1980, 320 p.
- VAN DIJK-HEMMES, Fokkelen (ed.), *'t Is kuaad gerucht als zij niet binnen blijft. Vrouwen in oude culturen*, [Tekst en maatschappij, 3], Utrecht: HES, 1986, 159 p.
- VAN HOUDT, Toon, *Subjekt en seksualiteit in de Grieks-Romeinse oudheid. Een methodologische en theoretische vergelijking tussen M. Foucault, P. Veyne en de mentaliteitsgeschiedenis*, Diss. Leuven: Not published, 1989, LIII, 162 p.
- VATIN, Claude, *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l'époque hellénistique*, [Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 216], Paris: De Boccard, 1970, 313 p.
- VERHAEGHEN, Paul, *Individuele ontwikkeling en historische context. Een probleem voor de ontwikkelingspsychologie*, in: „Streven” 56 (1989) 58-70.
- VÉRILHAC, Anne-Marie (ed.), *La femme dans le monde méditerranéen. I. Antiquité*, [Travaux de la Maison de l'Orient, 10], Lyon: Maison de l'Orient, 1985, 190 p., 6 ill.

- VERSNEL, Hendrik S., *Vrouw en vriend: vrouwen van het oude Athene in anthropologisch perspectief*, in: „Lampas” 17 (1984) 28-45.
- VOVELLE, Michel, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld. Met een voorwoord van Willem Frijhoff*, [Sporen], Nijmegen: Sun, 1985, 212 p.
- WALCOT, P., *Greek attitudes towards women: The mythological evidence*, in: „Greece and Rome” 31 (1984) 37-47.
- WRIGHT, Frederick Adam, *Feminism in Greek literature from Homer to Aristotle*, London: Routledge and Sons, 1923, 222 p.
- ZINN, Ernst, *Erotik*, in: „Lexikon der Alten Welt”, Zürich / Stuttgart: Artemis, 1965, p. 867-873.